

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

ƏLİ ŞAMİL

ÇILDIRLI AŞIQ İRFANI

**ŞEİRLƏRİ, HAQQINDAKI
DASTAN-RƏVAYƏTLƏR**

BAKI – 2016

Elmi redaktorları: f. ü. f. d. Elxan MƏMMƏDLİ,
f. ü. f. d. Seyfəddin ALTAYLI

Redaktoru: Afiz VEYSOĞLU

Tərtib edən və ön sözün müəllifi: Əli ŞAMİL

Çıldır Aşıq İrfani (şeyrləri, haqqındakı dastan-rəvayətlər), Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2016, -152 səh.

Çıldır Aşıq İrfani yaddaşlarda daha çox bəstəkar aşıq kimi qalıb. Onun adı ilə bağlı olan “İrfani” saz havası 1950-60-cı illərdən sonra mətbuatda, radio-televiziyada “Ruhani” kimi tanındılmışdır. Aşığın şeyrləri isə az yayılıb, az toplanıb və geniş araşdırılmayıb. Kitaba aşığın şeyrləri və haqqında söylənən dastan-rəvayətlər daxil edilib. 18-19-cu yüzillərdə Axısqa-Çıldır bölgəsində yaşamış, çağdaşlarına və özündən sonrakı aşıqlara güclü təsir göstərmiş Aşıq İrfani ləqəbli Süleymanın şeyrləri kitab halında ilk dəfədir çap olunur.

folklorinstitutu.com

Ş 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2016

© Folklor İnstitutu, 2016
© Əli Şamil, 2016

İÇİNDƏKİLƏR

“İrfani” havası və İrfani ləqəbli aşıqlar.....	6
Giriş.....	6
Aşıq İrfaninin şeirləri haqqında ilk bilgilim	8
Çıldır-Axısqa bölgəsinin tarixi haqqında.....	10
<i>Çıldır əyalətinin yaradılması.....</i>	<i>11</i>
<i>Çıldır əyalətinin Rusiya tərəfindən işğalı.....</i>	<i>14</i>
<i>Rusiyanın Axısqada türk izini silmək cəhdi</i>	<i>16</i>
<i>Axısqa Sovet dövründə.....</i>	<i>17</i>
<i>Axısqalılardan vətənə dönmək uğrunda mübarizəsi.....</i>	<i>19</i>
Çıldır-Axısqa aşıqları mənəvi körpü rolunda	20
“İrfani” havası.....	23
Aşıq İrfani haqqında axtarışlarım	29
İrfani haqqındakı xalq hekayəsinin qısa özəti.....	31
Aşıq İrfani haqqında Azərbaycandakı araşdırmalar	31
Aşıq İrfani haqqında Türkiyədəki araşdırmalar	32
İrfani haqqında yazılanlara müqayisəli bir nəzər.....	34
Çıldır İrfani aşıqdır, yoxsa el şairi?	46
Köhnə mövzuya yeni baxış.....	48
Sonuc.. ..	50
Qaynaqlar.....	51
Kitabın tərtibi haqqında	56
 <i>Qoşmalar</i>	
Açılmış.....	58
Bağımız.....	58
Bağlandı	59
Bəlasıdır	61
Bilməzsən.....	61
Bu sevdə.....	62
Çıldırın	63
Cilvələnirsən	64
Gəlmədi.....	64
Denir... ..	66

Derlər.....	66
Dolanayım.....	67
Durnam.....	67
Düşərmi.....	69
Düşəsən.....	69
Edərlər.....	70
Getdi.....	71
Gəldin.....	71
Gəlmədi.....	72
Gəlmişəm.....	73
Gətirdim.....	74
Gətirir.....	76
Gəzər.....	76
Qalmasun.....	77
Qəbahətimdir.....	77
Qədər.....	78
Qocalur.....	79
Qızların.....	79
Könlümün.....	80
Münasibdir.....	81
Ucundan.....	82
Uyanıqdır.....	82
Yanağına.....	83
Yar ilə.....	84
Yaylalar.....	84
Yetiş.....	85
Yıxıldı.....	86

Qoşma müstəzad

Yeri.....	87
-----------	----

Vücutnamələr

Hal olur.....	89
Yaş dastanı.....	90
Ömür dastanı.....	94

Deyişmə

İrfani ilə Xəstə Hasanın deyişməsi

Dörtdü dörd.....98

**Aşıq İrfaninin ömür yolu və şeirlərinin yaranması
haqqında dastan-rəvayətlər**

İrfani və Sənəm xanım.....100

Çıldırlı İrfani xoca106

İrfani xoca ilə türkmən qızı.....115

Xəstə Hasanın qardaşı oğlu Dəli Bayramı türmədən
azad etməsi.....138

Sözlük.....147

“İRFANİ” HAVASI VƏ İRFANİ LƏQƏBLİ AŞIQLAR

İrfani henüz çözülməmiş bir bilmecedir. Tarihî kaynaklar, kendisine dair söz söyleməyə ısrar etdikləri cihetle, onu keçmişin karanlığından çıxarmak və hâlin işığına kavuşturmaq oldukça çetindir.

M.Halit Bayrı

Giriş

Radio-televiziya verilişlərində, mətbuatda, sosial mediada, rəsmi toplantılarda və s. saz havalarımızdan birinin adı “Ruhani” kimi təqdim olunur. Yallılarımız arasında isə “Urfani” adlı gözəl bir rəqs havamız var. Keçmişdə isə saz havamızı yaşlı aşıqlar “İrfani”, “Ürfani”, “Urfani” deyər tanıdirdilər. Bəzi bölgələrimizin aşıqları da ənənəyə sadıq qalaraq yenə də “İrfani”, “Urfani” deyirlər.

Ruhani və irfani, urfani, ürfani sözlərinin mənası eynidirmi? Aralarında məna fərqi varmı? Yoxsa eyni söz bölgələrimizə, ağızlara görəmi dəyişir?

İslam dini sayəsində dilimizə ərəbcədən keçmiş ruhani və irfan sözləri lüğətlərdə belə aydınlandırılır: «1. ruhani-ruh və cana mənsub olan, sırf mənəvi, maddi olmayan, yalnız din və mənəviyyət ilə məşğul olan adam, din xadimi. 2. irfan-bilmə, xəbərdar olma, təsəvvüfdə-Allahı dərk etmə» (**Ərəb, 1985:527, 249**). Təsəvvüfə dair ədəbiyyatlarda isə irfan belə aydınlandırılır: “haqq və həqiqəti tanıma yolu irfan adlanır. Ariflərə görə bəşər öz nəfsini paklaşdırmaqla, batini işıqlanma və əqli-mənəvi yüksəliş tapmaqla haqqı tanıya bilər. Ona görə də irfan təkəcə əqli-məntiqi dəlillərlə deyil, həm də ruhu kamillik və mənəvi yüksəliş dəyərlərinə sığınaraq həqiqətə qovuşmağı mümkün sayır” (**Göyüşov N., 2001:95**).

Belə olduqda hansı doğrudur? Saz havamızın adı Ruhanidirmi, yoxsa İrfanidirmi? İrfani, Ürfani, Urfani, Ülfani eyni sözün ağızlara görə dəyişməsidir. Bəzi araşdırıcılara görə “Urfani” yallısı isə əzəmət, vüqar, mərdlik və qəhrəmanlıq hərəkətləri ilə zəngin olan yallılardandır. Adı “ruh” sözündən götürülən bu yallı ifa edilərkən

yallı üzvlərinin bütün bədən əzaları hərəkət edir” (**Əzizəliyev N., 2014: 24 aprel**). Akademik Valeh Haclar (**Haclar V., 2015**), Prof. M.Qasımlı (**Qasımlı M., 2011:127**), Əli Şamil (**Şamil Ə., 2006**) və b. “İrfani” havanın və aşığın ləqəbinin sufi dünyası ilə bağlı olduğunu yazırlar. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası kimi ciddi və Sovet ideologiyasının daşıyıcısı olan bir nəşr yazır: “Ürfanı-aşıq havası 18-ci əsr Azərbaycan aşığı Ürfanı tərəfindən bəstələnmişdir. Adı da buradandır. Çox vaxt bu havanı aşıqlar yanlış olaraq “ruhani”, “ruhani” da adlandırmışlar” (Aşığın harada doğulduğu, harada yaşadığı ensiklopediyada yazılmayıb. Yazılısaydı məqalə bəlkə də nəşr edilməzdi. Necə ki, həmin bölgədə yaşamış Xəstə Hasan, Qul Qarani, Şenlik və b. aşıqlar haqqında məqalələr nəşr edilməmişdir – **Ə.Ş.**) (**ASE, 1986:496, 9-cu cild**). Ciddi elmi qaynaqda saz havamızın adının “ruhani”, “ruhani” yazılmasının yanlış olduğu göstərsə də bu yanlışlıq 60 ildən çoxdur davam edir.

Biz isə yanlışlığı aradan qaldırmaq üçün saz havamızdan, onun müəllifi sayılan aşıqdan söz açanda İrfani yazacağıq. Bu mövzudakı qaynaqlara müraciət etdikdə isə orada neçə yazılıbsa o cür də göstərəcəyik.

Ensiklopediyadakı məqalədən də, araşdırmalardan da aydın görünür ki, “İrfani” saz havasının yaradıcısı olan Aşıq İrfani 18-19 yüzillərdə yaşayıb. Aşığın müasirlərinin çoxunun şeirləri toplanıb nəşr edilsə də onun şeirlərinin toplanması və ömür yolunun öyrənilib, təbliğ edilməsi kölgədə qalıb.

“İrfani” havasını çalanların sayı çox olduğu halda Aşıq İrfaninin sözlərini bilən və öxuyanlar tək-təkdir. Onun şeirlərini ilk dəfə, universitetdə oxuduğum illərdə (1972) eşitmişəm. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının canlı ensiklopediyası hesab edilən Göyçə, Gəncə, Qazax, Borçalı aşıqları “İrfani” havasını böyük şövqlə məclislərdə çalsalar da, havanın yaradıcısı olan aşığın şeirlərini oxuduqlarına rast gəlməmişdim. Qərribə burası idi ki, sanballı araşdırıcılarımız da Aşıq İrfaninin ömür yolu haqqında ciddi bir məqalə yazmamış və şeirlərini toplayıb nəşr etdirməmişdilər.

Araşdırıcılarımız yalnız Aşıq İrfani haqqında deyil, Xəstə Hasan, Qul Qarani, Usta Polad və b. Axısqa-Çıldır aşıqları haqqında

heç nə yazmamışdılar. Onların şeirləri, ömür yolları haqqında bilgini ilk dəfə Aşiq İslam Erdenerdən(1921-2000) aldım.

Aşiq İrfaninin ömür yolu və yaradıcılığını araşdırarkən bölgənin tarixi haqqında da bilgi verməyə çalışacağıq. Çıldır-Axisqa bölgəsinin tarixini bilmədən sənətkarın ömür yolunun, yaradıcılığının nədən kölgədə qaldığına aydınlıq gətirmək çətinidir.

1. Aşiq İrfaninin şeirləri haqqında ilk bilgin

Aşiq İrfaninin şeirləri haqqında ilk bilgini Türkiyəli Aşiq İslam İsa oğlu Erdenerdən eşitmişdim. Aşiq İslamın atası İsa kişinin ailəsi 1917-1920-ci illərin qovğasında ata-baba yurdu Dağ Borçalının (indiki Ermənistan Cümhuriyyətinin Kalinino rayonu) Soyuqbulaq kəndindən qaçaraq Türkiyənin Kars ilinə (vilayətinə) bağlı Ladikars kəndində köçənlərdəndir (**Aşırılı M., Qillözdü M., Dərviş O., 2003, Kamaloğlu M., Dərviş O., Qarapapaq Ş., 2005**). Sonralar sərhədlər bağlandığından İsa kişi və övladları uzun illər Sovetlər Birliyində yaşayan əzizlərini görə bilmirlər. Qadağalara baxmayaraq qohumlar bir-birinin varlığından xəbər tuturlar. Bu xəbərləşmələr onlarda görüşmək istəyini daha da artırır. İsa kişi bir daha geri dönmə bilməsə də oğlu İslam Erdener 1972-cü ilin aprelində Gürcüstana SSR-in Marneuli rayonundakı Keşəli kəndinə, bacısı Anaxanımı və qohumlarını görməyə gəlir. Bu səfər bölgədə hadisəyə çevrilir.

1948-ci ildə Keşəli kəndində doğulub, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Filologiya Fakültəsində oxuyan, dostum Osman Əhməd oğlu (Osmanov) kəndlərinə Türkiyədən bir aşiq gəldiyini söylədi. Bu xəbər oluqca gözlənilməz, şirin və maraqlı idi. Dərindən qaçdığımızı görə cəzalandırılacağımızı göz altına alsaq da Gürcüstana getməyi qərara aldığımız.

Aşiq İslam Erdenerlə görüş bizə elə bil yeni dünya bəxş etdi. Adamlar Aşiq İslamı evinə qonaq dəvət etmək üçün növbə tutmuşdular. Hər gün onun görüşünə 50-60 nəfər gəlirdi.

Aşiq İslam soydaşlarımıza 19-20-ci yüzillərdə Osmanlı dövlətinə getmiş və İkinci Dünya Savaşında “itkin düşmüş” əzizləri haq-

qında xəbər gətirməklə yanaşı, Türkiyədəki, Almaniyadakı həyat tərzi haqqında maraqlı hadisələr danışdı. O, Azərbaycanda ədəbi oğru kimi tanıtılan Xəstə Hasanın həyat və yaradıcılığından, çağdaşı olan İrfanidən, Qul Qaranidən, Usta Poladdan, Küfdadidən, Aşıq Şenlikdən və b. şeirlər deyir, ömür yollarından bilgiler verirdi. Bu da məndə Kars, Çıldır, Ardahan bölgəsinin aşıq mühitini, “vətən xaini“ elan edilərək Qazağıstana sürgünə göndərilmiş Axısqa türklərinin folklorunu öyrənməyə həvəsi artırdı. Xəstə Hasanı sınağa çəkmək üçün zamanəsinin ustad aşığı İrfani ilə qarşılaşdırıldığını ilk dəfə ondan öyrəndim. (**Şamil Əzizə, Şamil Əli, 2005:11-15**)

Xəstə Hasanla bağlı yazılarımda və çıxışlarımda diqqəti aşığın çağdaşı olan, Azərbaycan folklorşünaslığında öyrənilməmiş aşıqlara və el şairlərinə yönəltməyə çalışdım. (**Şamilov Ə., 1984: 29 mart, 1986:1 iyul**) Belə sənətkarlardan biri də adını saz havasında yaşadan İrfani idi. Aşıq İslam Erdener söyləyirdi ki, Xəstə Hasan qardaşı oğlunu həbsdən azad etdirmək üçün Xosbiya bəylərinə xahişə gedir. Xosbiyada Ramazan bayramı günü məclis qurmuş bəylər Xəstə Hasanın haqq aşığı olub, olmadığını yoxlamaq üçün İrfani ilə deyişməsini istəyirlər. Xəstə Hasan bəylərin sözündən çıxıb bilmir.

Aşıq İslam Erdener Çıldır-Axısqa aşıq mühiti haqqında başına toplaşanlara, onu görməyə gələnlərə söhbət edirdi. O, müxtəlif mövzuda söhbət etsə də toplananların əksəriyyəti üçün ən diqqəti çəkən Çıldır aşıq mühiti haqqında verdiyi bilgiler idi.

Kars yaxınlığındakı Ladikars (Hümmətli) kəndində yaşayan aşığı bacısı oğlu Qənbər çox çətinliklə də olsa kəndlərinə, Gürcüstan SSR Marneuli rayonunun Keşəli kəndinə qonaq gətirdə bilmişdi. Sovet-Türkiyə münasibətlərini soyuq olduğu, dövrü mətbuatda, radio-televiziyada durmadan Türkiyə əleyhinə təbliğat getdiyi, sərhədləri “dəmir pərdələr qapatdığı”, insanlar təcüme-yi-hallarında Türkiyədə yaşayan qohumlarının, doğmalarının adını belə yazmağa cəsarət etmədiyi bir zamanda belə bir iş görməyin, Türkiyədə yaşayan dayısını SSRİ-yə gətirməyin özü bir qəhrəmanlıq idi.

Aşıq İslam Erdener 50 ildən çox üzünü görmədiyi bacısı Anaxanımı və onun övladlarını görməyə gəlmişdi. Onun gəlişin-

dən xəbər tutanlar isə nəinki qonşu kənd və rayonlardan, hətta uzaq bölgələrdən də Keşəliyə axışırdılar. Ömür yoluma dərin iz salan bu görüş məni Axısqa aşığı mühitini öyrənməyə həvələndirdi. Yaşım yetmişə haqlamaqda olsa da hələ də gənclik eşqilə gah Qazaxıstana - sürgün olunmuş axısqalılardan folklor nümunələri toplamağa, gah Türkiyəyə, gah Gürcüstana gedirəm.

Axısqa aşıqlarının şeirlərini toplayanda, ömür yollarını öyrəndə ilk gəldiyim qənaət bu oldu: Sovetlər -Türkiyə münasibətlərinin soyuqluğuna, bölgədə yaşayan müsəlmanların 1944-cü ilin noyabrın 13-14-də “vətən xaini” elan edilərək elliklə Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edildiyinə görə Axısqa haqqında az yazılıb, fəkloru toplanmayıb. Sovetlər Birliyi dağılandan sonra Türkiyəyə gediş-gəliş artdı. Türkiyədəki araşdırıcıların əsərləri ilə tanış olanda gördüm ki, Axısqa bölgəsi haqqında araşdırmalar orada da könülaçan olmayıb. Dünyaya meydan oxuyan Sovet imperiyasının sərhədləri yaxınlığında yaşayan türklərin tarixinin öyrənilməsində, bölgədən dialekt, folklor, etnoqrafiya materiallarının toplanıb nəşr etdirilməsində, araşdırılmasında bir çəkəngənlik olub.

2. Çıldır-Axısqa bölgəsinin tarixi haqqında

Xalqların köçləri haqqında qaynaqlar yetərinçə deyil. Buna görə də hətta peşəkar tarixçilər belə bu mövzudan bəhs edərkən çox ehtiyatlı davranırlar. Çünki qaynaqlar az olduğunda araşdırıcılar ehtimallara dayanırlar. Buna görə də bölgənin tarixindən söz açarkən türklərlə bağlı yazılı qayaqlar olan dövrə qısa bir nəzər salacağıq.

Bölgəyə türklərin miladdan öncəmi, yoxsa sonramı yerləşdikləri məsələsində tarixçilər arasında fikir ayrılığı var. Gürcü tarixçiləri Sultan Alparslanın 1068-ci ildə Ardahan, Oltu, Tortum, Peneki tutduğunu, səlcuqların 1080-ci illərdə Acaraya qədər bütün bölgəyə sahibləndiklərini yazırlar. Gürcü çarı İkinci David səlcuqların basqınının qarşısını almaq üçün Azov dənizi ilə Qafqaz dağları arasında yaşayan xristian inanlı qıpçaqların xanı ilə danışıq aparıb 45 min çadırılı bir toplumu 1118-1120-ci illərdə Çoruh ilə Kür çayı arasına köçürülməsinə nail olur. O həm də Gürcüstana köçən qıpçaq bəyi Atrakın qızı ilə evlənməklə ailə

bağlarını möhkəmləndirmiş olur. Beləcə Kartlini səlcuqlardan qorumaq üçün qıpçaq türklərdən bir sipər yarada bilir. **(Berdzeneşvili N., Canaşia S., 2000:142).**

Gürcü çarı Dördüncü Davidin (1073 – 24 Ocak 1125) ölkəsini qorumaq üçün gətirdiyi xristian qıpçaqlar sonradan güclənərək Atabəylik yaradır və bölgəni müstəqil idarə etməyə çalışırlar. Onlar öncə bölgədəki az sayıda səlcuqluları 1125-ci ildə qovurlar. Gürcü çarı Üçüncü Gorgi zamanında (1156-1184) da 20-30 min qıpçaq Gürcüstana gətirilir. Qıpçaqlar gürcü çarlarının dəvətilə gəlmələrinə baxmayaraq bölgədə güc sahibinə çevrildikdən sonra onları gətirənlərə qarşı da çıxırlar. Sonrakı yüzilliklərdə qıpçaqların xahişi ilə Əmir Teymur bir neçə dəfə Gürcüstana yürüş etməli olur.

Bölgənin tarixinin, folklorunun, etnoqrafiyasının öyrənilməsi və təbliğində böyük xidmətləri olan Prof. Dr. Asif Hacılı yazır: “Türk-islam nüfuzunun Axısqada, ümumən cənubi-qərbi Qafqazda əhəmiyyətini belə bir fakt da təsdiq edir: həmin dövrlərə aid gürcü mənbələrində indiki Gürcüstan ərazisi “Kartveloba” (“Gürcüstan”) və “Didi Türkoba” (“Böyük Türküstan”) adlı iki hissəyə bölünür! Əsas mərkəzi Axısqa-Axılək və Borçalı olan “Didi Türkoba”nın hərbi-siyasi qüdrəti 13-cü yüzildə elə güclənir ki, İlxanlılar dövründə, yəni 1267-ci ildə türklər Axısqaqanın Gürcüstandan asılılığına son qoyur və paytaxtı Posof yaxınlığında Caksu qəsəbəsi olan Samshida qıpçaq bəyliyi yaratdıqlarını elan edirlər... Samshi bəyliyi müəyyən dövrlərdə zəifləsə də 1578-ci ildə Osmanlı fəthinə qədər faktiki müstəqilliyini və türklüyünü saxlayıb, Axısqa bəyliyi, gürcü mənbələrində isə Saatabaço, Samshi Saatabaço (Atabəylər yurdu, Samshi Atabəyliyi) kimi tanınmışdır **(Hacılı A., 2014:5).**

Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, xüsusən də Səfəvilər sülalələrinin qurduqları dövlətlərlə öyündüyümüz halda, “bu dövlətləri bizim babalarımız qurmuşdur” deyə qürurlanmamışıq.

2.1. Çıldır əyalətinin yaradılması

Günümüzdə Çıldır Aşıq Şenlik, Çıldır Aşıq İrfani, Çıldır Aşıq Qaranı və s. onlarla ada rast gəlmək olur. Türkiyənin fərqli bölgələrində rastlaşdığımız bəzi insanlar Azərbaycan türkcəsində

danışdığımızı gördükdə bizlərlə ünsiyyət qurmağa can atır, Çıldır olduqlarını söyləyirlər. Danışığımızda o qədər fərq hiss edilmir. Onları Qazax-Borçalı ləhcəsində danışanlardan seçmək heç də asan olmur. Çıldır vaxtilə Borçalı, Göyçə, Zəngəzur kimi bir bölgənin, ərazi vahidinin adı olmuşdur.

Qıpçak Atabəyliyi müstəqil sayılsa da qonşu dövlətlərin təsiri rindən tam çıxma bilmirdi. Hələ 1514-cü ildə Çaldıran savaşında Axısqa Atabəyləri Osmanlı ordusuna ərzaq göndərdiyinə görə Yavuz Sultan Səlim tərəfindən təqdir edilmişdilər. 1536-cı ildə Osmanlı-Səfəvi savaşında bölgə I Şah Təhmasibin tam təsiri altına düşsə də öldürülmüş məlikin oğlu İkinci Keyxosrov Osmanlılardan yardım istəmişdir. Osmanlı dövləti ona yardım etsə də bölgədə hakimiyyəti tam ələ ala bilmir. Sonradan İkinci Keyxosrov mövqe dəyişərək I Şah Təhmasibin tərəfinə keçir. Beləcə 1578-ci ilədək Osmanlı və Səfəvi tərəfdarları arasında zaman-zaman savaşlar olmuş, Atabəliyin sərhədləri tez-tez dəyişilmişdir. **(İslam Ansiklopedisi, 1993:300, 8 cild).**

M. Fahrettin Kırzioğlu yazır ki, Osmanlı sultanı Üçüncü Muradın dönəmində, yəni 1578-ci ildə şeyxülislam Qədrizadə Əhməd Şəmsəddin əfəndi Səfəvilər əleyhinə fitva verdikdən sonra Osmanlı sərkərdəsi Lala Mustafa paşanın yüz minlik ordusu Çıldır gölü ətrafında Səfəvi sərkərdəsi Toxmaq xanın 15 minlik ordusunu yenir. Beləcə bölgə 32 qalasıyla birgə Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmış olur. Döyüşün şərafinə bura Çıldır əyaləti adlandırılır. **(Kırzioğlu M. F., 1992:)**

Ciddi mənbə sayılan Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası isə yazır: “Çıldır vuruşması (1578) - Osmanlı qoşunları ilə qızılbaş dəstələri arasında Çıldır gölü (indiki Türkiyə ərazisində) yaxınlığında baş verən döyüşdür. Ərzurumda yüz minlik ordu toplayan Osmanlı sərkərdəsi Lala Mustafa paşa Amasya müqaviləsini (1555) pozaraq hər iki dövlət arasında bitərəf bölgə sayılan Kars qalasını tutur. Avqustun 9-da 15 minlik qızılbaş qoşunu osmanlıların ön hissələrini məğlubiyyətə uğradıb düşməni 2-3 fərsəx təqib etdi. Lakin Lala Mustafa paşa ehtiyatda olan əsas qüvvələrini döyüş meydanına çıxartdı. Təqribən 10 min itki verən qızılbaş

qoşunu məğlubiyyətə uğradı. Çıldır vadisindəki qələbə Osmanlıların Gürcüstan və Şirvanı işğal etmələrini sürətləndirdi. **(ASE, 1987:366,10-cu cild).**

Ciddi bir nəşrə-ensiklopediyaya məqalə yazan müəllif sanki bu savaşı Osmanlı-Səfəvi döyüşü olduğunu bildirməyə ehtiyac duymur. Lala Mustafa paşanın ordusu ilə döyüşən Səfəvi dövlətinin ordusu deyil hansı bir silahlı dəstə, yəni “qızılbaş qoşunu” təsiri bağışlayır.

Səfəvi-Osmanlı orduları arasında savaş gedərkən Axısqa Atabəyi Mamuçəhr bəy Lala Mustafa paşanın yanına gələrək qalının açarını verir və ona itaət edəcəyini bildirir. Beləcə Lala Mustafa paşanın qələbəsi qırpaq Atabəyliyinin (1267-1578) 311 illik tarixinə son qoyur.

Lala Mustafa paşa işğal etdiyi bölgədə aşağıdakı sancaqlıqları: Oltu, Ardanuç, Ardahan-i büzürg, Çıldır, Xırtız, Tavusgər, Çeçərək, Gölə, Macaxel (Mahcil), Axılkələk, Penək, Posof, Axısqa (Şavşat), Pərtəkrək, Livanə, Nisf-i Livanə özündə birləşdirən Çıldır Əyalətini yaradır. **(İslam Ansiklopedisi, 1993:300, 8-ci cild).**

Prof. Dr Asif Hacılı isə yazır ki, bölgə, Osmanlı dövləti tərkibində əyalətə çevrildikdən sonra Çıldır gölündən Borjoma qədər 21 sancaqdan ibarət, 15 şəhəri olan qüdrətli vilayətə çevrilir. Burada güclü qalalar tikilir, məscidlər ucaldılır, mədrəsələr, kitabxanalar açılır. **(Hacılı A., 2014:5).**

Osmanlı dönəmində də əyalətin sərhədləri və mərkəzi sabit qalır. Gah böyüyür, gah da kiçilir. Mərkəz bəzən Axısqaya daşır.

Müasir inzibati ərazi bölgələri haqqında coğrafiya kitablarında, xəritələrdə Çıldır əyalətinin adına rast gəlinmir. Türkiyədə Kars ilinə (vilayətinə) bağlı kiçik bir ilçə (rayon) Çıldır adlanır. Güneydoğudakı Ağbaba dağı (yüksəkliyi 2040 metr) ilə Quzeybatıdakı Kısır dağı (yüksəkliyi 3150 metr) arasındakı Çıldır ilinin ərazisi 1416 kvadratkilometrə yaxın, əhalisi 40 minə keçməyən bir bölgə Çıldır adlanır. **(Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985:566, 2-ci cild).** Çıldır əyaləti isə daha böyük bir ərazini, yəni bugünkü Ermənistan Cümhuriyyətinin ərazisinə yaxın torpaqları olan inzibati vahidi əhatə edirmiş.

Türkiyədə Ardahanla Kars arasında Çıldır gölü var ki, onun da sahəsi 123 kvadratkilometrdir. Çıldır Doğu Anadolunun ən böyük şirinsulu gölüdür. Dəniz səviyəsindən 1959 metr yüksəklikdədir. Ən dərin yeri 30 metrdir. Göldən axan Telek çayı Ermənistandakı Arpaçaya tökülür. Naxçıvan ərazisində üzərində su anbarı tikilmiş Arpaçaydan onu ayırmaq üçün çox vaxt Naxçıvandan Araza tökülən çaya Doğu Arpaçay, Ermənistandan Araza tökülən çaya Batı Arpaçay deyirlər.

Göldə Ağcaqala adlı bir ada var. Adını vaxtı ilə burada tikilən qalanın adından alıb. Bölgədə yaşayanların aynalı adlandırdığı sazan-çəki (*Cyprinus carpio*) balığı çox məşhurdur. Gölün üstünü qışda qalın buz örtüyündən üzərində at qoşulmuş xizəklə gəzir, yük daşıyır, buzda dəliklər açıb balıq ovlayırlar.

2.2. Çıldır əyalətinin Rusiya tərəfindən işğalı

İnzibati vahid kimi Çıldır əyalətinin adı 200 ildən çoxdur ki, rəsmən ləğv edilib. Lakin onu insanların yaddaşından silmək mümkün olmayıb. Necə ki, Göyçə, Borçalı, Zəngəzur, Dərələyəz, Dərəçiçək, Ağbaba və s. inzibati vahidlər olmasa belə insanlar göyçəliyəm, borçalıyam, zəngəzurluyam, dərələyəzdiyəm, dərəçiçəkliyəm, ağbabalıyam və s. dedikləri kimi, özünü çıldırly kimi təqdim edənlər, çıldırly olması ilə qürur duyanlar da var.

Çıldırın bir parçası olan Axısqa isə inzibati vahid kimi yox olsa da ictimai-siyasi, rəsmi sənədlərdə onun adı hələ də keçir. Çıldır və Axısqa inzibati ərazi vahidlərinin sıradan çıxmasına səbəb Rusiyanın Qafqazı işğalı və bölgədə yeritdiyi assimlə siyasəti olmuşdur.

Osmanlı Dövləti gücdən düşdükcə bölgədə nəinki söz sahibliyini, hətta ərazilərini də itirirdi. Rusiya isə Kırımı, Balkanları, Qafqazı işğal etməklə kifayətlənmir, İstanbulu tutaraq Ağ Dənizə çıxmağa can atırdı. 1826-cı ildə yeni islahatlar aparın, nizami ordu yaradan İkinci Mahmud 400 ilə yaxın Osmanlı dövlətində aparıcı güc olan yeniçər əsgəri birliklərini ləğv etməyə çalışır. Bu zaman qarşıdurmada minlərlə döyüşçü öldürülür. Bu da ölkənin müdafiə qüdrətinin zəifləməsinə səbəb olur.

1829-cu il savaşında Ərzurumadək irəliləyən Rus Ordusu Axısqa, Ardahan, Kars, Çıldır və Doğu Beyaziti tutur. Edirne anlaşmasıyla (14.09.1829) Ardahan Osmanlıya, Çıldır Rusiyaya qalır. Beləliklə İkinci Mahmud dönəmində Osmanlı savaşda yenilincə Axısqa Ruslara təzminat olaraq verilmiş olur.

Tekin Taştəmir isə “Ahıskanın Osmanlı devleti zamanında Çıldır eyaletinin başkenti və önəmli bir kültür və ticaret merkezi” olduğunu, 1828-ci il Rus işğalı ərəfəsində şəhərin əhalisinin 50 min nəfəri keçdiyini yazır (**Taştəmir T., 2005:33-34**).

Rusiya işğal etdiyi ərazilərdə mövqeyini möhkəmlətmək üçün müstəmləkəçilərdən narazı olan müsəlmanları ata-baba yurdlarından köçməyə və onların yerinə Osmanlı Dövlətindən gətirilmiş xristianları yerləşdirməyə başlayar. Bu köçlərin bir qismi iki dövlət arasında bağlanmış müqavilə ilə tənzimləndisə, bir qismini də icazəsiz köçlər, Rusiyadan gizli qaçmalar təşkil edirdi.

Rusiyanın Çıldır Əyalətinə işğalçı yürüşü bölgənin türk-islam mədəniyyətinə ağır zərbə vurur. Bölgənin sərvəti Peterburqa daşınır. Ruslar xristian olmalarına baxmayaraq islam dininə dair kitablara da tamah salırlar. Rus generalı N. N. Muravyovun rəhbərliyi ilə Axısqa mədrəsəsinin kitabxanası müsadirə edilir. Prof. Dr. Asif Hacılı yazır ki, həmin vaxt rus ordusunda tərcüməçi olan Abbasqulu ağa Bakıxanov kitabxanada 300-dən çox əsər olduğunu yazır. O, bu əsərlərdən daha dəyərlilərini, yəni St. Peterburqa göndəriləcəklərinin siyahısını tutur. 148 nömrə altında qeyd edilən siyahıdan 153 cild kitab, iki nadir Quranı- Kərimi seçib və onların həm ərəb, həm də rus dillərində 14 səhifəlik təsvirini veribdir. Abbasqulu ağa Bakıxanov qrammatika, ritorika, söz sənəti, riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə, ilahiyyat, hüquq, ədliyyə və başqa sahələrə aid bu nadir əsərlərin Rusiyada yaradılacaq Asiya Tədris Müəssisəsi üçün çox gərəkli olacağını xüsusi olaraq qeyd edib. (**Hacılı A., 2014:6**).

Rus əsgər və zabitlərinin qəddarlığını qəbul etməyən əhalinin bir qismi Osmanlının daha güvənli bölgələrinə köçüb. Bir çox məscidlər, mədrəsələr məhv edilib, bağlanıb, zəngin kitabxanalar müsadirə edilib, dindarlar təqib olunub, əhalini xristianlaşdırmağa cəhdlər edilib.

Beləcə 1829-cu ildə Çıldır Əyaləti ləğv edilərək bir hissəsi işğalçı Rusiyanın tərkibinə qatılıb, bir hissəsi isə Osmanlı dövlətində qalıb. Bu bölgü də bölgəyə dinclik, əminamanlıq gətirməyib. Ondan sonrakı yüzildə bölgə dörd dəfə savaşa meydanına çevrilib. 1879-cu il fevralın 8-də İstanbulda bağlanmış anlaşmada Qafqazdan müsəlmanların kütləvi köçü rəsmiləşdirilir. 1879-cu ildən 1881-ci ilədək 82 min nəfər Osmanlı dövlətinin iç bölgələrinə köçürülür. Hökumət bu qədər insanı yerləşdirmək gücünə malik olmadığından Kars konsulluğuna Mehmet Asim bəyi göndərir. İmamlar və müftilər də köçün durdurulması yönündə təbliğat aparırlar. Bu köçün qarşısını tam almağa da səngitmiş olur.

2.3. Rusiyanın Axısqada türk izini silmək cəhdi

Rusiya əsarətində qalan müsəlmanların çoxu Osmanlının yenedən bölgəni ələ alacağını, tarixi ədaləti bərpa edəcəyini səbirsizliklə gözləyirdilər. Bunu Rusiyanın hakim dairələri, dövlət qulluqçuları da yaxşı bilirdilər. Ona görə də Rusiya bölgədə müsəlmanların sayını azaltmaq, boşalmış ərazilərə erməniləri yerləşdirmək siyasəti yeridirdi. Bölgəyə Osmanlı Dövlətindən kitablar, qəzet-jurnallar gətirilməsi üzərində ciddi sensor nəzarəti qoymuşdu. Osmanlı Dövlətinə gedib-gələn, ora ilə hər hansı bir əlaqəsi olan müsəlmanlar gizli izlənilirdi. Rusiya həm də yerli xalqlardan böyük casus şəbəkəsi yaratmışdı. Casuslar nəinki Rusiya ərazisində, hətta Osmanlı Dövlətinin sərhəd bölgələrində də ciddi iş aparırdılar.

Lakin onların bölgədə möhkəmlənmək cəhdi boşa çıxırdı. Rus orduları Ərzurumadək hücum edib Doğu Anadolunun bir qismini işğal etsə də insanların qəlbinə yol tapıb bölgədə möhkəmlənə bilmirdi. Uzun müddət Kars və çevrəsi Rusiya işğalı altında qalsa da orada yaşayan Aşığı Şenliyə Rusiyanı tərifi etmək mümkün olmamışdı. O, qalib Rusiyanı deyil savaşa məğlub olmuş Osmanlı dövlətini belə tərənnüm etmişdi:

Qurşanıq qılıcı, geyinnik donu,
Qovğa buludları sarır hər yanı.
Doğdu qoç iyidin şan almaq günü,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana!

Əsgər olan bölük-bölük bölünür,
Sandınızmı Kars qalası alınır,
Boz atlar üstündə qılinc çalınır,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana.

Hələ Alosmanın görməmiş zorun,
Din qeyrəti olan tədarük görün,
At təpin, baş kəsin, kazağı qırın,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana.

Şenlik, nə durursan atlara minin,
Sıyra qılinc düşman üstünə dönün,
Artacaqdır şanı bu Alosmanın,
Can sağ ikən yurd vermərik düşmana.

(Qarapapaq Ş., 2004:47-48).

Rusiya işğal etdiyi bölgədə möhkəmlənə bilmədiyini görəək buraya Osmanlıdan erməniləri, urumluları, Rusiyanın daxili əyalətlərindən malakanları və b. xristian xalqları köçürürdü. Bu da bir nəticə vermədikdə bölgədəki türkləri və müsəlmanları sürgün etməyi planlamışdı. Çar dövründə bu plan təcridcən və müxtəlif bəhanələrlə həyata keçirilirdi.

2.4. Axısqa Sovet dövründə

Köçlər bölgədə türklərin sayını azaltsa da 1921-ci ilədək onlar aparıcı xalq və söz sahibi olurlar. Belə ki, Ömər Faiq Nemanzadənin başçılığı ilə 1918-ci ilin oktyabrın 29-da Axısqa Hökuməti Müvəffəqitisi adlı bir hökumət qurduqlarını elan edirlər.

Kars İslam Şurasının dəvətilə 1918-ci ilin noyabrın 30-da Ordubad, Naxçıvan, Qəmərli, Sürməli (İğdir), Sərdərabad, doğu Şürügel, Axısqa və Axarkələkdən gəlmiş 60 nəfər nümayəndə (ikinci gün onlara başqa bölgələrdən gəlmiş 10 nəfər də qatılır) Batumdan Ordubada və Ağrı dağından Azqurq qədər bir ərazidə dövlət qurmağı qərara alırlar. Həmin ərazidə qurulmuş Cənubi Qərbi Qafqaz Hökuməti Müvəqqəti Milliyəsinin ömrü o qədər də uzun olmur. 1919-cu ilin aprelin 13-də İngilislər Karsda hiylə ilə

Cənubi Qərbi Qafqaz Hökumətinin rəhbərlərini həbs edərək Malta adasına göndərir və hökuməti də ləğv edir. (**Cenub-i Garbi Kafkas Hükumeti, 1989:69**)

Xarici güclərin təzyiqinə baxmayaraq Axısqa türkləri öz haqları uğrunda mübarizəni davam etdirirlər. Sərvər bəyin başçılığı ilə Güney Qafqaz Əhalisinin Haqlarını Qoruma Mərkəzi (Axısqa-Axarkələk Müsəlmanları Milli Şurasını) yaranır. Lakin bu qurumun da ömrü çox uzun olmur. Nisbi sakitlik 1921-ci ilin martınadək davam edir. Gürcüstanı işğal edən bolşeviklər martın 9-da Axısqanı da tuturlar.

1921-ci ilin martın 16-da bağlanmış Moskva müqaviləsi ilə Axısqa və Axarkələk bölgələri Gürcüstan SSR-in tərkibinə qatılır. Bundan sonra da sinfi mübarizə və kollektivləşmə adı altında əhəlinin sıxışdırılması, təqibi, həbsi və sürgünlər başlayır. Beləcə bölgədə türk əhalisinin sayı gündən-günə azalır. 1926-cı ilin siyahıyaalmasında bölgədə 138 min nəfərə yaxın türk qaldığı qeyd edilir.

Sovetlər dövründə isə sürgün kütləviləşdi. 1921-1923-cü illərdə bölgədən türkləri, müsəlmanları Sovet hökumətinə müqavimət göstərməkdə təqsirləndirərək sürgün etməyə başladılar. Sonrakı illərdə onları dini təbliğatda suçlayıb sürgün etdilər. 1929-cu ildən sonra isə ailəliklə sürgün olunanların sayı daha da artdı. Bu dəfə insanları kollektiv təsərrüfata üzv yazılmadıqlarına və ya kolxozların yaradılmasına əngəl olmaqda suçlayıb sürgün etdilər.

Hökumətin gizli sənədlərindən aydın olur ki, bölgədən türklərin sürgün edilməsi üçün müxtəlif bəhanələr uydurulmasına yuxarıdan göstəriş verilmişdir. 1936-1937-ci il repressiyaları Axısqa ziyalılarına da ağır zərbə vurdu. Yüzlərlə ziyalı güllələndi, həbs edildi, sürgünə göndərildi.

Bölgədən türklərin və müsəlmanların kütləvi sürgünü 1944-cü ilin noyabrın 13-14-də başa çatdı. Axısqa bölgəsindəki müsəlmanların hamısı qəflətən Türkünə sürgün edildi. Baxmayaraq ki, burada yaşayan türklər İkinci Dünya Savaşına qatılmış Sovet ordusuna 40 min əsgər və zabit yola salmışdı. (**Ahıska türkləri, 1995**). Hər an Sovetlərin basqını qorxusu altında olan Türkiyə Cümhuriyyəti sürgünü durdurmağa cəsarət etməməsi bir yana,

milli düşüncəli insanlara qarşı təqib və təzyiqləri artırdı. Xüsusən də ölkənin Doğusundakı müsəlmanların Qafqazda yaşayan soydaşları, əqrəbaları ilə əlaqə saxlamalarını, tarixi yaddaşı yaşatmalarını əngəlləməyə çalışdı. Beləcə uzun illər Doğu bölgəsinin tarixi dərinədən öyrənilməmiş, təbliğ edilməmiş, folkloru, etnoqrafiyası toplanmamış qaldı. Eyni proses Sovetlər Birliyində də davam edirdi. Sovetlər Birliyində yaxşı bilirdilər ki, bölgədən folklor, etnoqrafiya materialları toplanarsa, tarixi öyrənib təbliğ edilərsə əhali Türkiyəyə tərəf meyillənər.

1957-ci ildə sürgünə göndərilmiş xalqların bir çoxuna vətənə dönmələrinə icazə verildi. Lakin bu qanun Kırım və Axısqa türklərinə şamil edilmədi.

Sovetlər Birliyinin iqtisadiyyatı çökdükcə, ölkə zəiflədikcə idarəetmədə də pozuntular yarandı. Bu da istər Türkiyədə, istərsə Qafqazda araşdırıcıların fəallaşmasına səbəb oldu. Bölgədən folklor və etnoqrafiya materialları toplamağa, tarixi haqqında araşdırmalar aparıb nəşr etdirməyə imkan yarandı. Beləcə İrfani, Qul Qarani, Xəstə Hasan, Şenlik, Sefili kimi ustad sənətkarların haqqında dövrü mətbuatda məqalələr nəşr olundu və şeirləri toplandı.

2.6. Axısqalılardan vətənə dönmək uğrunda mübarizəsi

Həbslərə, təqib və təzyiqlərə baxmayaraq minlərlə axısqalı vətənə dönmək uğrunda onilliklər boyu hökumət orqanlarına qarşı mübarizə apardılar. Tək-tək cəzalandırmalarla axısqalılardan iradəsini qıra bilmədiklərini görəndə Sovet xüsusi xidmət orqanları 1989-cu ilin yayında Fərqanədə özbəklərin əlilə kütləvi qırğın təşkil etdilər. Yüzlərlə axısqalı öldü və yaralandı, minlərlə insan isə bölgəni tərk etmək, qaçqına çevrilmək zorunda qaldı.

1989-cü ildə, yəni Sovetlərin çökməsi ərəfəsində Axısqa türklərinə də vətənə dönmək üçün izin verildi. Lakin bu qanunda sürgündən dönənlərin yerləşdirilməsi, onlara kompensasiya verilməsi, işlə, mənzillə təmin edilməsi haqqında heç bir maddə olmadı. (**Kukulov T., 1999**). Beləcə qanun kağız üzərində qaldı. Beynəlxalq təşkilatlar da iş qarışmalarına baxmayaraq Axısqa türkləri hələ də elliklə vətənlərinə dönə bilməmişlər.

Tbilisinin güneyində yerləşən, doğudan indiki Ermənistan Respublikası, batıdan Acariya Muxtar Respublikası, güneydən Türkiyə Cümhuriyyəti ilə sərhəd olan 6,5 min kvadratkilometrlik bölgə qədimlərdə Mesxetiya, Cavaxetiya da adlandırılıb. Gürcüstan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra bölgədə Mesxetiya-Cavaxetiya quberniyası yaradıb. (Taşdemir T., 2005:17).

Lakin min bir əngəlləri aşaraq bölgədə yerləşən axısqalıları barmaqla saymaq olur.

3. Çıldır-Axısqa aşığıları mənəvi körpü rolunda

Çıldır əyaləti Anadolunu Qafqaz və Güney Azərbaycanla bağlayan karvan yollarının üzərində yerləşdiyindən mədəni əlaqələrdə də bir körpü rolunu oynamışdı. Burada doğulub, boya-başa çatan aşığılar məclislərdə Yunis İmrənin də, Qaracaoğlanın da, Əmrahın da, Kərəmin də, Qurbaninin də, Duxarxanlı Abbasın da, Xəsdə Qasımın da, Tahir Mirzənin də, Vanlı Gökçəyin (Kuçek) də və b. onlarla aşığımızın şeirlərini, Türk dünyasının onlarla qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanını eyni şövqlə çalıb oxumuşlar. Həm də Qafqaz, İran aşığılarının şeirlərini Anadoluya, Anadolu və Balkan aşığılarının əsərlərini də İrana və Qafqaza ötürmüşlər. Onların fəaliyyəti yalnız türk mədəniyyətinin inkişafına deyil, fərqli dillərdə danışan, türk mədəniyyəti dairəsində olan ermənilərə, gürcülərə, kürdlərə, ləzgilərə, avarlara, tatlara və b. xalqlara da güclü təsir etmişdir.

Təsəvvüflə sıx bağlı olan aşığılar, mətbuatın, radio və televiziyanın olmadığı bir çağda kənd-kənd gəzib, məclis aparmaqla, çalıb-oxumaqla, dastan danışmaqla yanaşı kifayətlənməmiş, həm də bir bölgənin xəbərlərini başqa bölgəyə daşımışlar.

Çıldır-Axısqada elə bir aşığı məktəbi yaranmışdır ki, inzibati ərazi vahidlər dəyişsə də, dövlətlər arasında dəmir pərdələr çəkil-sə də onu yox etmək mümkün olmamışdı. Aşığılar arasındakı usta-şagird münasibətləri, ənənənin qırılmaması mədəniyyətimizi yaşatmış və toplumun malı etmişdir. Xəstə Hasan özündən əvvəl yaşamış və çağdaşı olmuş ustad aşığıları “Yüzdə bir” rədifli divanından belə xatırlayır:

Ab-i çeşmə göllərində sona da bir, qaz da bir.
Süsən, sünbül, mor mənəvşə, bülbül ötər yazda bir.
Vaqif dərtdən xəbərdardı, Gövhərin qiyməti yox.
Qul Qaranı, Qara Zülal, Aşıq Ömər sözdə bir.

Qurbanı haqq aşığıdır – daima xamnan sökər,
Dəstinə alıb qələmi, xətdinə bir xəstə çəkər.
Çöllü İsmayıl baş tacı, cannan qəsəvvət tökər.
Kərəm ki, yandı ataşa, od da birdi, köz də bir.

Molla Xəlis dələlətdə içdi eşqin badasın.
Küfdadiya pay verildi onnan da ziyadasın.
İrfani dərya-ümmandı, keçmək olmaz adasın.
Aşıq Seyfi, Usta Polat, Dəli Tamu sazda bir.

(Şamil Ə., 2013:153)

Şeirdə adları çəkilən Gövhər, Qul Qaranı, İrfani, Küfdadi, Qara Zülal, Aşıq Ömər, Çöllü İsmayıl, Aşıq Seyfi, Usta Polat, Dəli Tamu, Molla Xəlis Çıldır bölgəsinin ustad aşığı olub. Onların şeir qoşanları haqqında bilgimiz az da olsa var.

Gələcəkdə onların şeirlərindən bir toplu nəşr etdirməyi nəzərdə tutduğumuzdan burada əlavə bilgi verməyə ehtiyac duymuruq.

M. Fahrettin Kırzioğlu 1936-37-ci illərdə Karsda “Özəl idarə təhsil müfəttişi” işləyərkən 76 kəndi bir neçə dəfə gəzdiyini, fürsət tapdıqda aşiq şeirlərini və folklor nümunələrini topladığını yazır. Araşdırıcı topladığı nümunələrin bir qismini 30 il sonra, yəni 1966-cı ildə “Türk kultürü” dergisinin sentyabr (sayı 47) sayında nəşr etdirib. O, şeirlərində nümunələr verdiyi çıldırlı aşığıların adlarını belə sadalayır : “Ahılkeleklili Hasta Hasan, Konulyanlı (Altunkale) Çerkezoğlu, Ahıskalı Çirkini, Gülalı Xoca, Ahılkeleklili Taştəmir, Ahıskalı Emrah (İşığı), Üzeyri Usta (Fakiri), Ahıskalı Korhan, Ahıskalı Pir Mehdi, Hırtızlı Sevdayı, Hırtızlı Nihani, Ahıskalı Şehri, Azqurlu İsmail” **(Kırzioğlu M.F., 1966)**.

Bu ozanların günümüze kimi gəlib çatan şeirlərinə dayanaraq onların ömür yolları, yaradıcılıqları haqqında söz demək olur. Lakin bəstəkar aşığılar, gözəl səsli aşığılar, məclislər yola verən

aktyor, rejissor aşıqlar haqqında isə heç nə deyə bilmirik. Çünkü əlimizdə heç bir bilgi yoxdur.

Qazaxıstana sürgün olunmuş Axısqa bir ailədə doğulmuş gənc araşdırıcı İlham Katib “Aşuxlux sənəti” məqaləsində bölgədə yaşayan axısqalılardan Aşiq Şenlik, Aşiq Sümmanı, Aşiq Abbas, Aşiq Quleli (Qoçoğlu), Aşiq Şeydalı, Aşiq Sefili, Aşiq Cevri, Aşiq Emrah və b. haqqında xeyli material toplamaqla yanaşı, aşıqların çaldıqları 70 havanın da adını qeydə alıb. Bu havaların əksəriyyəti eyni adla bu gün də Azərbaycan aşıqları tərəfindən ifa olunur. (**Katib, 2007:325**).

Yazılı qaynaqlara və aşıqların ustadlarından eşitdiklərinə dayanan araşdırıcılar bölgədə Suxaralı Şenlik, Narmanlı Sümmanı, Posoflu Faqiri, Hanaklı Mezlumi, Artvinli Şamili, Yusifelili Keçfi, Ardanuçlu Efkari, Şavşatlı Recai və b. haqqında son illərdə xeyli araşdırmalar aparmışlar.

Bölgə aşiq mühitinin gözəl bilicisi, rəhmətlik Valeh Hacılar da araşdırmalarında tez-tez 18-20 yüzillərdə Axısqa bölgəsində yaşamış aşıqlardan Xəstə Hasanın, Qul Qaranının, Usta Poladın, Molla Xəlisin, Şeydayinin, Feydayinin, Lebisli Aşiq Nurunun, onun oğlu, Aşiq Şenliyin şagirdi olmuş Aşiq Balakışının, Lebisli Aşiq Orucun, Aşiq Əhmədin, Aşiq Balabəyin, Aşiq Məftunun, Xırtızlı Aşiq Həməzin və b. adlarını çəkib, onların şeirlərindən nümunələr vermişdir (**Hacılar V., 2005**).

Aşiq yaradıcılığı haqqında dəyərli araşdırmaların müəllifi, aşiq şeirləri və dastanlardan ibarət 20-dən çox kitab nəşr etdirmiş, Sivasdakı Cümhuriyyət Universitetinin müəllimi, Doç. Dr. Doğan Kaya Aşiq Şenlikdən söz açarkən onun şagirdləri haqqında belə yazır : “Aşık geleneğinin çok güçlü temsilçisi olan Şenliyin çırakları (şagirdləri) da Karsın yetiştirdiği güçlü aşıklardandır. Oğlu Aşık Kasım, köylüsü Aşık Mehmet, Aşık Süleyman, Aşık Asker, Aşık İbrahim, Çıldırın Cala köyündən Aşık Hüseyin, Çıldırın Bekteşin köyündən Aşık İbrahimim oğlu Kasım, Arpaçayın Keçit köyündən Aşık Mansur, Arpaçayın Sosih köyündən Aşık Mehmet, Aşık Merdan, Aşık Mirza, Çadıralı köyündən Aşiq Mevlüt, Muzulu Aşık Latif, Selimin Bezirgankeçit köyündən Aşık Ömər, Revanlı Bala

Mehmet, ...Gümrülü Aşık Ahmet gibi aşıklar Şenlik kolunun önəmli simalarıdır”. (Doğan K., 2009:3, Doğan K., 2012:10)

İstər keçmişdə, istər günümüzdə Çıldır bölgəsində yetişmiş, o mühitin təsirilə böyümüş aşıqlar Qul Qarani, İrfani, Xəstə Həsən, Şenlik ənənəsini ləyaqətlə və sevə-sevə davam etdirirlər.

Bu günün özündə Türkiyədə yaşayan aşıqların çoxu ya keçmiş Çıldır əyalətində doğulanlar, ya da ata-babaları oradan olanlardır. Onların sayı çox olduğundan adını çəkməyə ehtiyac duymadıq.

4. İrfani havası

Sözə, yazıya nisbətən musiqi üzərində sensor qoymaq çətinidir. Ona görə də Sovet dönəmində İrfaninin şeirlərinin toplanıb, nəşr edilməsi əngəllənsə də, haqqında bir məqalə yazılmasa da, İrfani-Ruhani saz havası aşiq məclislərində, toylarda, şenliklərdə ən çox ifa edilən musiqi olmuşdur. Televiziya və radioda aşıqlar tez-tez İrfani-Ruhani havası çalmışdılar. Hətta Moskvaya və xarici ölkələrə festivallara gedən Şərurun yallı ansamblının İrfani musiqisinin sədaları altında yallı getməsinə əngəl olmamışdılar. Bu festivalların təşkilatçıları, hətta musiqini ifa edənlər İrfani havasının müəllifi haqqında dolğun, dürüst bilgi sahibi olmamışdılar.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Prof. Dr. Nailə Rəhimbəyli saz havasının müəllifi və onun ömür yolu haqqında bir kəlimə belə söz açmadan “Ruhani” saz havasının təhlilinə geniş bir məqalə həsr etmişdir. O, yazır: “Ruhani” klassik aşiq havalarından olub, lad-intonasiya və harmonik dil xüsusiyyətlərinə görə aşiq yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu hava qoşma poetik şeir növü əsasında oxunur. . .

"Ruhani", "Rast" ladı əsasında. Havacat "Rast" ladı əsasında olsa da, onun melodik quruluşu "Mahur-Hindi" muğamının lad-intonasiyaları əsasında yaradılmışdır...

Bu hava aşiq yaradıcılığında o qədər dərin iz salmışdır ki, onun adı qeyd etdiyimiz kimi, aşiq musiqisinin kök sisteminə də daxil edilmişdir. Bu onu göstərir ki, həmin havacat klassik aşiq havaları arasında böyük önəm daşıyan və xüsusi əhəmiyyəti olan havalardan biridir. Eyni zamanda kök sisteminin kvinta-sekta in-

tervallarının münasibətindən yaranan harmonik səslənmə havanın melodik xüsusiyyətlərində özünü daha parlaq şəkildə göstərir.

"Ruhani"nın melodik dilinin nəzəri təhlili ilk növbədə onun melodik dilinin zənginliklərini, dilin formayaradıcı amillərini, bədii ifadə xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmış olur" (**Rəhimbəyli N., 2009, 1(30)**).

"İrfanı" saz havasının geniş musiqi təhlilini verən Prof. Dr. Nailə Rəhimbəyli sonda aşağıdakı nəticəyə gəlir: "Ruhani" havasının musiqişünaslıq təhlili göstərdi ki, bu hava klassik aşiq yaradıcılığının bütün spesifik xüsusiyyətlərini, məsələn: ritmik, melodik, lad-intonasiya və forma rəngarəngliklərini özündə hifz etmişdir. Bu hava özünün kvint-sekst harmonik dil xüsusiyyətinə məxsus intonasiya çeşidlərini bu kök üstündə ifa edilən digər aşiq havalarına da təbdil etmişdir (**Rəhimbəyli N., 2009, 1(30)**).

Sənətsünas Tariyel Məmmədov yazır ki, ənənəvi aşiq havalarının yaşadılması mətnlərin yığılıb toplanması ilə bağlı deyil: şifahi yaşayan və ötürülən havaların sayı az-çox sabit olub, kollektiv yaddaşın imkanları ilə məhdudlaşır. (**Məmmədov T.**, http://www.musiqi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=39&page=4). Araşdırıcının "kollektiv yaddaşın imkanları ilə məhdudlaşan" və "az-çox sabit" saydığı saz havaları zaman-zaman çilalanmış, təkmilləşmişdir. Bunu "İrfanı" havasının timsalında da aydın görmək olar.

Belə ki, 1960-cı illərdən ustad sənətkarlar saz havalarını cilalamağa, ritmikləşdirməyə daha çox təşəbbüs göstərmişlər. Ədalət Nəsimov bu prosesin öndəgənlərindən olmuşdur. Bizim bu düşüncələrimizi professor İlqar İmamverdiyev aşağıdakı kimi əsaslandırır: "Aşiq İslam Yusifovun sazda çaldığı "Ruhani" aşiq havası ilə Aşiq Ədalət Nəsimovun sazda ifa etdiyi "Ruhani" temp, sürət baxımından eyni havanın müxtəlif variantlarıdır. Aşiq İslam bu havanı ağır, salğarlı, ləngərli, andante tempində ifa etdiyi halda, Aşiq Ədalət Nəsimov eyni havanı özünün əhval-ruhiyyəsinə ovcatına münasib orta bir sürətlə, moderato tempində çalmışdır" (**İmamverdiyev İ., 2004:56**).

Aşiq musiqisinin araşdırıcısı Tariyel Məmmədov yazır ki, "Azərbaycan aşıqları ən qədim xalq-professional musiqi ənənələ-

rinin öncül daşıyıcılarından sayılırlar...Çalğıcıların çoxu daxili tərtib tarazlığını saxlamaq şərti ilə, havanı ustalıqla genişləndirib-qısalda bilirlər. Bəziləri ifanın gedişindən, şəraitdən və dinləyici zövqündən asılı olaraq daxili nisbəti dəyişir, istənilən məqamları vurğulayır, yəni daha aydın nəzərə çarpdırırlar və i. a. Bütün bunlar yaxşı təlim və sonrakı daim yetkinləşmədən irəli gələn geniş təcrübə, bilik və bacarıq sayəsində əldə olunur” (**Məmmədov T.**, http://www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=39&page=5).

Aşıqlarımızın bilik və bacarığı sayəsində “İrfani” saz havası az qala iki havaya-“Köhnə İrfani” və “Yeni İrfani”yə çevrildi. “Köhnə İrfani” ağır, ləngərlidirsə, “Yeni İrfani” olduqca ritmik və oynaqdır.

Tariyel Məmmədov bu cür çevrilmələri, dəyişikliyi belə izah edir: “Yeniliklər ənənəvi mətnin şəkildəyişməsi, ən başlıcası, bunun mədəni inkişafın yeni-yeni mərhələlərinə qoşulması ilə başa gəlib. Hər bir hava ənənə baxımından tam əsaslanmış olsa da, ifaçının özünün şərhilə, özünün duyduğu və yozduğu şəkildə ifa olunur. Havacatın mətni həyat şəraiti; ifaçı aşığın sənətkarlıq səviyyəsi; ifanın məkanı və baş verdiyi şərait; nəhayət, yerli ənənələrdən asılıdır. Minlərlə ağızdan-ağıza, ifaçıdan-ifaçıya keçən aşıq havalarının saysız şəkildəyişmələri olur və olmalıdır. (**Məmmədov T.**, http://www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=39&page=5).

“İrfani” aşıq havasından başqa “Urfani” adlı yallımızın olması, onları dəfələrlə dinləməm mənə belə bir qənaət yaratmışdır ki, hər iki hava eyni kökdəndir. Musiqi savadım və duyumum olmadığına görə qəti bir fikir söyləyə bilmirdim. Tanıdığım musiqişünaslardan dəfələrlə bu işdə mənə yardımçı olmalarını xahiş etsəm də işləri çox olduğundan mövzunu araşdırmağa girişmirdilər.

Türkiyənin Qazi Antep şəhərindəki universitetin professoru, aşıq musiqisi sahəsində dəyərli araşdırmalar müəllifi Prof. Dr. İlqar İmamverdiyevdən 2016-cı il aprelin 3-də aşağıdakı emaili aldım: “Əli müəllim "Ürfani" ilə bağlı nota yazdığım qədim variantı "Saz havaları antologiyası" kitabımda vermişəm. Sizə görəmin. Doğru deyirsiniz bu hava 1937-ci illərdə ağır-ağır çalı-

nırdı. (Aşıq Sadıq Sultanov, Aşıq İslam Yusifov) Sonradan Aşıq Ədalət Nəsimov başda olmaqla musiqinin tempini artırdı. Gənc ifaçılar da bu tərzdə çalmağa başladılar. Qədim tamaşaçılara bu havanı iti sürətlə çaldıqda qəbul etmirdilər. Bizə iradını bildirdilər. 1985-ci ildə Şair Mustafa İsgəndərzadə ilə birgə Şəmişan Əsgərovu ziyarətə getmişdik. İlk dəfə gördüyüm bu insanın ixtiyar vaxtında sazda qədim "Ürfani"ni çalanda mənə dedi: "Ay oğul, çox sağ ol. Rəhmətlik atam Kərbəlayi Əsgər kişi gözümün önünə gəldi. Bu havanı ağır-ağır və sındıra-sındıra oynayaraq dəsmalı yerdən dişilə tutub qaldırdığımı indi də xatırlayıram."

Qazax bölgəsinin zurnaçıların bu saz havasını rəqs kimi ifa etdiklərini 1982-ci ildə müşahidə etmişəm. Bununla da anlaşılır ki Ürfani klassik saz havası olmaqla həm də rəqs havası kimi ifa olunmuşdur. "Ürfani" havasını Azərbaycan və Borçalı aşıqları 2 variantda kökləyirlər. Azərbaycanda 1-ci qrup tellər I oktavanın Do, 2-ci qrup tellərdən biri I oktavanın Mi bemol və kiçik oktavanın Mi bemol səsinə kökləyirlər. 3-cü qrup tellər isə kiçik oktavanın Si bemol səsinə nizamlayırlar. Borçalı aşıq məktəbinin ustadlarında I və III qrup tellər eyni ilə Azərbaycan aşıqları kimidir. Sadəcə fərq orta qrup tellərdə bir səsin dəyişik olması ilə fərqlənir. Borçalı aşıqları 2-ci qrup tellərin ikisini I oktavanın Mi bemol, birini isə kiçik oktavanın Lya bemol səsinə kökləyib ifa etdikləri üçün sazın səsinə fərqli bir ahəng əmələ gəlir".

Kitaba ön söz yazarkən yenidən bu mövzuya qayıtdım. 1980-ci illərdən tanıdığım, öncələr də saz havaları mövzusunda mənə yardımçı olmuş, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin "Musiqişünaslıq" kafedrasının müdiri, əməkdar incəsənət xadimi, professor Kamilə xanım Dadaşzadədən xahiş etdim ki, "İrfani" havalarını müqayisə etsin. Çox sağ olsun ki, özünün vaxtı olmadığından bu işi gənc araşdırıcı Afiz (Hafiz) Kərimova həvalə etdi. Afiz (Hafiz) Kərimovla xeyli söhbət etdik. Ona məndə olan "İrfani" havalarının not yazılarını və eşitdiyim havaların hansı aşıqlar tərəfindən ifa edildiyini söylədim.

Afiz (Hafiz) Kərimov bir neçə aşığın ifasındakı "İrfani" havalarını və "Urfani" yallısının musiqisini müqayisə edərək geniş

bir məruzə hazırladı. “Tasavvufta Musiqi: Urfanî Havaları Haqqında Bazı Araşdırmalar” adlandırdığı məruzəsini T.C. Başbakanlık Türk İşbirliyi ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Başkanlığının desteğinde; Hacı Bektaş Velî Kültür Derneği Başkanlığı ile Ukrayna-Gürcistan Beynelhalk Universitetinin birlikte 30-31 Mayıs 2016 tarixlerinde düzenlediği Türkiye Gürcistan Bektaşî Kültürü ve Ozanlar Sempozyumu”nda oxudu.

Afiz (Hafiz) Kərimov araşdırmasında “İrfani” havasının İlqar İmamverdiyevin (nota köçürən İlqar İmamverdiyev), Kamandar Əfəndiyevin (nota köçürən Nazim Bağirov), Hüseyn Saracının (nota köçürən Tariyel Məmmədov), İsgəndər Ağbabalının (nota köçürən Afiz (Hafiz) Kərimov) və “Tütək səsi” filmindəki (nota köçürən Afiz (Hafiz) Kərimov), eləcə də Əkrəm Məmmədli və Kənan Məmmədlinin köçürdüyü “Urfani” yallısının musiqilərini müqayisəli təhlil edir. **(Kərimov A., 2016)**

Aşıqların ifasındakı “İrfani” havası haqqında yazır: “Ürfani” havasının əlimizdə olan bir neçə not variantını müqayisə etdikdə variantlar arasında müəyyən ortaq və fərqli xüsusiyyətlərin olduğunu görürük. Aşiq havalarında çox tez-tez baş verən hallardan biri metrik dəyişkənlikdir və bu mənada “Ürfani” havası da istisnaq təşkil etmir. Lakin bu hava melodik quruluşuna görə əsas etibarilə 2/4 ölçüsü üzərində qurulub marşvari xarakter daşıyır. Bu xüsusiyyət əlimizdə olan bütün not nümunələrinə şamildir. Mühüm ortaq cəhətlərdən biri də havanın intonasiya-məqam əsası ilə bağlıdır. Sazın “Orta pərdə kökü”ndə ifa olunan “Ürfani” havasının məqam əsası təbii ki, bütün variantlar üçün xarakterikdir” **(Kərimov A., 2016)**.

“İrfani” saz havasının oxşar cəhətlərini təhlil etdikdən sonra fərqliliklərinə münasibət bildirərkən araşdırıcı yazır: “variantlar arasında müəyyən özəlliklər də müşahidə edilməkdədir. Məsələn, fərqli cəhətlərdən biri variantların ayrı-ayrı tonallıqda ifa edilməsidir. Əgər sazın I qrup alt simləri İ. İmamverdiyevin nota köçürdüyü ifadə və “Tütək səsi” filmindəki “Ürfani” havasında birinci oktavanın “do” səsinə uyğun gəlsə, Kamandar Əfəndiyevin və Hüseyn Saracının ifa etdiyi “Ürfani”də kiçik oktavanın “si”, İsgəndər Ağbabalının ifa etdiyi “Ürfani”də isə kiçik oktavanın “lya”

səsinə uyğun gəlir. Hər bir ifaçı I qrup alt simləri öz zövqünə və səs imkanlarına görə nizamladığından əslində bu və ya digər havanın müxtəlif tonallıqda ifa edilməsi aşığı musiqisi üçün təbii haldır. Bununla belə, ayrı-ayrı aşığı tərəfindən müxtəlif yüksəklikdə ifa olunan məsələn “Ürfani” havasının səslənmə etibarilə kifayət qədər fərqli variantları ortaya çıxır. **(Kərimov A., 2016)**

Saz musiqisi araşdırıcılarının qənaəti budur ki, sadə üslubda gerçəkləşən “İrfani” havası Ədalət Nəsimovun ifasında tamamilə mürəkkəbləşmişdir. Ədalət Nəsimov ... müasir çalğı texnikasından istifadə edərək ikinci və üçüncü barmağı bütün simlərə eyni vaxtda toxundurmaqla melodiya kiçik fasilələr yaratmışdır. Sazda məxsusi səslənmə verən bu ifa üsulunun müasir dövrdə daha ifrat formalarına rast gəlinir. **(Kərimov A., 2016).**

Afız (Hafiz) Kərimov saz havasındakı dəyişiklikdən aşağıdakı qənaətə gəlir: “Müşahidələrimiz onu deməyə əsas verir ki, ritmik fiquru ilə birləşib musiqi motivi əmələ gətirən melofiqur qədim üslubda çərək notla () nisbətən yeni üslubda punktir səciyyəli ritmlə () daha sonralar isə ən müxtəlif şəkillərdə (, ,) təzahür etmişdir”. **(Kərimov A., 2016).**

Saz havası “İrfani” ilə “Urfani” yallısının musiqisini qarşılaşdıran Afız(Hafiz) Kərimov aşağıdakı qənaətə gəlir: “Yallının 2/4 ölçüsü üzərində qurulan I hissəsinin birinci variantı ilə “Ürfani” havası (araşdırıcı saz havasını nəzərdə tutur—Ə.Ş.) arasında musiqi-sintaksisi səviyyəsində də olsa cüzi oxşarlıqlar hiss olunur. Lakin I hissənin ikinci variantında isə “Ürfani” havası ilə uyğunluq daha çox nəzərə çarpır... Ümumiyyətlə, I hissənin ikinci variantını 1 ton aşağı transponizə etməklə “Ürfani” havası çalınan pərdələrdə yallını ifa etdikdə sözü gedən havanın intonasiyaları açıq şəkildə özünü büruzə verir. “Urfani” yallısının II hissəsi 6/8 ölçüsünə əsaslanıb tamamilə fərqli bir istiqamətdə inkişaf etmişdir ki, bu, yallı tipinə xas olan əlamətlərdən biridir. II hissənin heç bir variantında “Ürfani” havası ilə hər hansı bir uyğunluq görmürük. Beləliklə, I hissənin birinci variantında sözü gedən hava ilə kiçik iştirak səviyyəsində mövcud olan oxşarlıqlar, ikinci variantda ciddi uyğun-

luqlara gətirib çıxardır. Yallının II hissəsində isə yeni mövzuların işlənməsi ilə musiqi tam fərqli axarda inkişaf edir. Hər halda, bizim müşahidə edə bildiyimiz və bilmədiyimiz uyğunluqlar bu nümunələrin ortaq mənşəyindən xəbər verir. **(Kərimov A., 2016).**

Musiqiçilərin araşdırmaları onu göstərir ki, “İrfani” saz havasını formalaşdıran sıradan bir aşıq deyil, yüksək musiqi duyumu və bəstəkarlıq qabiliyyəti olan ustad sənətkardır. Belə bir ustad yalnız bir hava yaratmaqla kifayətlənməzdi. Təəssüf ki, onun yaratmış olduğu saz havaları haqqında əlimizdə qaynaq, bilgi yoxdur.

5. Aşıq İrfanı haqqında axtarışlarım

Aşıq İslam Erdenerlə söhbətimdən (1972) sonra Azərbaycan mətbuatını, folklorşünaslığa dair ədəbiyyatı nə qədər araşdırdımsa İrfani, Qul Qarani, Xəstə Hasan və Çıldır-Axısqa aşıqları haqqında dəyərli bir qaynağa rast gəlmədim. Tanınmış aşıqlarımızla söhbətlərimiz də bir nəticə vermirdi. Aşıq Hüseyn Saraclı məni Ağbabalı Aşıq İsgəndər Gülməmmədova yönləndirdi.

Axısqa, Çıldır, Kars aşıq mühitinin mahir bilicisi olan sənətkardan “Xəstə Hasanla İrfaninin deyişməsi”ni və bölgənin aşıqlarının şeirlərini, haqqlarında ağızlarda dolayan söhbətləri yazıya aldım. Aşıq İsgəndər vasitəsilə Xəstə Hasanın qohumlarından olan Aşıq Murtaza ilə məktublaşdım. Qazaxıstanın Talqar şəhərində yaşayan Aşıq Murtaza da 1985-ci ildə Xəstə Hasanla İrfaninin deyişməsini və başqa şeirləri, rəvayətləri yazıb mənə göndərdi. Aşıq İslam Erdenerin, Aşıq İsgəndərin, Aşıq Murtazanın və Qazaxıstan Cümhuriyyətinin Çimkənd şəhərində yaşayan Aşıq İlyas Dadayevdən toplanmış mətnlər arasında fərqli olduğca cüzi idi.

Topladığım folklor nümunələrindən aydın olurdu ki, Xəstə Hasanla çağdaş olan Aşıq İrfani hətta bir məclisdə deyişiblər. Aşıq İrfani ilə Xəstə Hasan arasındakı deyişmə zamanı söylənmiş bağlama və onun açması belədir:

İrfanı

Aradım, yoxladım könül şəhrini,
Gördüm bu könlümdə yenə dörd qaldı.

O dördün birini qaldırdım atdım,
Baxdım gerisinə yenə dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Ol yaradan bu dünyanı xəlq etdi,
Nişangahı dörd qıvladı, dörddü dörd.
Yoxdan var eylədi cəmi insanı,
Abı, ataş, xaki, badda dörddü dörd.

İrfanı:

Oxudum, oxudum mətləbə çatdım,
Bir bəzircan tapdım yarısın satdım.
İndi də o dördün ikisin atdım,
Yenə baxdım gerisində dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Yoxdan var eylədi cümlə aləmi,
Endi fəriştələr, çəkdi qələmi,
Məhəmmədə gəldi haqqın salamı,
“İncil”, “Tövrat”, “Zabur”, “Quran” dörddü, dörd.

İrfanı:

İrfanı de[yə]r bu sözləri alana,
Eyvallahım var təcnişi bilənə,
Üçün[ü] atdım, birini aldım qələmə,
Dörddən dörd tulladım yenə dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Dövr edilər [bu] dünya dönər, ha dönər,
Bir gün olar çıra bəndindən sönər,
Xəstə Hasan, sinən[ə] əzrayıl qonar,
Dörd kimsə aparar, yenə dörddü dörd.

(Şamil Ə., 2012:160)

Deyişmə hər iki aşığın ustadlıq məharətindən xəbər verir.

Aşıq İslam Erdener İrfaniyə buta verildiyini, onun sevgilisinə qovuşmaq üçün səfərə çıxdığını və bu yolda qarşılaşdığı çə-

tinlikləri şirin bir dillə danışdı. Bu dastan-rəvayətdəki bəzi epizodlar “Əsli-Kərəm” dastanını xatırladı. Sujet oxşarlığına baxmayaraq dastan rəvayətinin önəmli cəhəti İrfaninin şeirlərini qoruyub saxlaması idi.

6. İrfani haqqındakı xalq hekayəsinin qısa özəti

Aşiq İslama görə İrfaninin adı Süleyman olmuş, atasını erkən itirdiyindən paşa olan əmisinin himayəsində böyüyüb. Əmisi onun dərin dini təhsil almasını istəyib. Yeniyetmə çağlarında ərənlər ona yuxuda buta verdiyindən təhsilini yarımçıq qoyaraq sevgilisi, Türkmən bəyinin qızı Sənəmi axtarmağa başlayıb. Çox maniələri aşdıqdan, çətinliklərə qalib gəldikdən sonra sevgilisini tapıb. Lakin qızı ona verməyiblər. Dəliqanlı Süleyman qızı qaçıraraq Ardahanla Axısqa arasındakı Ulqar dağdakı xaraba kilsədə gizləniş. Türkmən bəyi hökumətə şikayət edib. Axtarıb İrfani və sevgilisini tapıblar. İrfanini həbs edərək Çıldır gölündəki Ağcaqalaya göndəriblər, sevgilisini isə valideyinlərinə veriblər. Ərənlərin köməyi ilə Süleyman gölün ortasındakı Ağcaqaladan qaçıb. Gəlib yenidən sevdiyi qızı - Sənəmi qaçırdı. Bu hadisə bölgədə yaşayan insanların heyrətinə və söz-söhbətlərinə səbəb olub.

Başına gələn macərələr və İrfani təxəllüsü ilə söylədiyi şeirlər xalq arasında dastana dönüb, haqqında hər yerdə məhəbbət və ehtiramla danışılıb. Bu söz-söhbətdən xəbər tutan Çıldır paşası onu yanına gətirdi. Haqq aşığı olub-olmadığını yoxlamaq üçün məclis qurub və çalıb-oxumasını istəyib. İrfaninin oxuması, onun bədahətən söylədiyi şeirlər və çaldığı saz havaları məclisdəkilərin hamısının xoşuna gəlib. Paşa İrfanini Arpaçay qəzasındakı Dəmirçilik kəndinə göndərib və oradakı məscidə imam təyin edib.

7. Aşiq İrfani haqqında Azərbaycandakı araşdırmalar

Sovetlər Birliyi dağılandıqdan sonra Axısqa türklərinin folklorunun nəşrinə və təbliğinə imkan yarandı. Qaynaqlarda Çıldır, Axısqa, Mesxetiya, Cavaxetiya kimi qeyd olunan bölgənin folklorunun toplanmasında və çap etdirilməsində Azərbaycanlı araşdırıcılardan

Asif Hacılinın, Valeh Hacıların, Şurəddin Məmmədli Qarapapağın, Tacir Səməiminin, Afdandil Ağbabalının və b. əməyi böyükdür. Bu sətirlərin müəllifi də Xəstə Hasanla bağlı araşdırmalarında İrfanidən söz açmaqla kifayətlənməyib, 2006-cı ilin noyabrın 1-3-də Bakıda keçirilən “Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə” 4-cü Uluslararası Folklor Konfransında “Aşıq Ürfaninin ömür yolu və şeirləri” mövzusunda məruzə edib. (**Şamil Ə., 2006:85-91**).

Valeh Hacılar (**Hacılar V., 2005**), Şurəddin Məmmədli Qarapapaq (**Qarapapaq Ş., 2000, 2004**) əsərlərində Axısqa mühitindən bəhs edərkən İrfanidən də söz açıblar. Asif Hacılı hazırladığı “Qəribəm bu vətəndə” (**Hacılı A., 1992:195**) kitabında İrfanidən (o aşığın adını Ülfani kimi yazıb) söz açmaqla yanaşı “Bu dərd məni öldürür» qoşmasını və Aydın Poladoğlu ilə birgə hazırladığı “Axısqa türk folkloru” (**Hacılı A., 1992:195**) antologiyasında isə “Bu dərd məni öldürür”, “Qocalır” qoşmalarını çap etdirib. Asif Hacılinın çap etdirdiyi “Bu dərd məni öldürür” şeiri İslam Erdener və İsgəndər Ağbabalının söylədiyi “Qədər” rədifli qoşmayla eynidir.

8. Aşıq İrfani haqqında Türkiyədəki araşdırmalar

Sovetlər Birliyinin dağılması Türkiyə ilə əlaqələri genişləndirdi. 1995-ci il, iyunun 9-11-də Qırıqqala valiliyi - KİBATEK və Folklor Araşdırmaları Kurumunun birgə keçirdiyi “Dünya-Hoşgörü-Manas-Abay yılı” 7. Uluslararası Türk Xalq Ədəbiyyatı Seminarı və 1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayında Kars bölgəsinin ünlü aşıqlarından Aşıq Şərəf Taşlıovayla görüşdüm. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının gözəl bilicisi olan bu insanı qiyabi tanıyırdım. Ona görə də bir-birimizdən tanışlarımızı xəbər almaq, hal-əhval tutmaq, onlara salam yollamaqla başlayan söhbət Xəstə Hasan, Qul Qaranı, İrfanı, Şenlik və bölgənin başqa aşıqlarına doğru yönəldi. Onların həyat və yaradıcılıqlarına dair yeni materiallar toplamağa başladım. İrfani haqqında söylədiklərimini yazıya almaq istədikdə səmimiyyətlə “Əziyyət çəkməyin, mənim banta söylədiklərimi Ensar Aslan 1980-ci ildə “Köz” dergisində (**Ensar A., 1980,5:23-34.**) yayınladı. Dərgidəki məqalənin fotokopisini verərəm yararlanarsan” – dedi.

Aşıq Şərəf Taşlıovadan yazıya alınmış variant Aşıq İslam Erdenerin söylədiyindən elə ciddi fərqlənmirdi. Məzmunca oxşar olsa da ayrı-ayrı hadisələrin izahında fərqlər vardı. İslam Erdenerə görə İrfani haqq aşığı olduğu üçün Paşa onu Dəmirçilik kəndinə molla-came imamı göndərir. Aşıq Şərəf Taşlıova variantında isə İrfani Sənəmi qaçırdığına görə qızın atası Çıldır paşasına şikayət edir. Paşa da Sənəmi aşığın əlindən alıb atasına verir, Süleymanı da həbs etdirir. Aşıq oradan qaçaraq sevgilisinin yaşadığı Alagöz kəndinə gəlir və qızı ikinci dəfə Çıldıra qaçırır. Bu hadisə bölgədə dastana çevrilir.

Paşa da İrfani təxəllüsü ilə şeirlər qoşan Süleymanı yanına gətirtir. Aşıq çalıb oxuyanda Paşanın gənc və gözəl xanımı Xürrəmzay içəri girir. İrfani onun gözəlliyinə heyran olub “İndi könlüm Xürrəmzaya bağlandı” qoşmasını oxuyur. Paşa İrfaninin xanımına eşq elan etdiyini düşünərək onu yenidən həbs etdirir.

Aşıq bir il həbsdə yatdıqdan sonra “Gəlmişəm” rədifli qoşmanı yazıb üzrxahlıq edərək bağışlanmasını istəyir. Paşa onu həbsdən azad etsə də Dəmirçilik kəndinə sürgün edir.

İslam Erdenerə görə paşa İrfaninin həqiqi haqq aşığı olduğu nu yoxlamaq üçün xanımını tərif etməsini tapşırır. O da “Bağlandı” qoşmasını deyir. Paşa da bundan razı qalır və onun haqq aşığı olduğuna inanır.

2007-ci ilin noyabr ayının 29-30-da Ankarada, Qazi Universitetində professor Öcal Oğuzun təşkilatçılığı ilə “Səmt olmayan költürel miras. Yaşayan aşık sanatı” mövzusunda elmi konfrans keçirilirdi. Orada mən də “Axısqalı Xəstə Hasan və onun yaratdığı aşık məktəbi” adlı bir məruzə oxumalı idim. Konfransa araşdırıcılarla yanaşı aşıqlar da dəvət edilmişdilər. Aşıq Şərəf Taşlıova da orada idi. Mənim məruzə edəcəyim salona gəlib çıxışımı dinlədi. Sonra da dedi ki, 1998-ci ilin iyulunda Türk Dil Qurumu onun ifasında “İrfani hoca ilə Türkmən qızı” dastanını lentə yazıb. Nədənsə dastanın nəşri yubanır. Səmimi etiraf etdi ki, Ensar Aslan üçün 1976-cı ildə danışdığından Türk Dil Kurumu üçün danışdığı daha yaxşı alınıb. Mənə də məsləhət gördü ki, yazılarımda həmin variantdan istifadə edim. Arzu edirdi ki, hə-

min variantı əldə edib Azərbaycanda nəşr etdirim. Hər iki variantı əldə edib gözdən keçirəndə gördüm ki, Aşıq Şərəf Taşlıova 22 ildə nə qədər dəyişiklər edib.

9. İrfani haqqında yazılanlara müqayisəli bir nəzər

Türkiyədən F. Saltkan (Fehrettin Kırzioğlu), M. Halit Bayrı, Vasfi Mahir Kocatürk, İbrahim Aslanoğlu, Ensar Aslan, M. Sabri Koz, Yunus Zeyrek və başqaları Azərbaycanlı araşdırıcılardan öncə İrfanidən söz açıb, onun şeirlərini çap etdirib, haqqında bilgi veriblər. F. Saltkan 1942-ci ildə yazır: “İleride hakkında bilinenleri ve deyilenlerden elde edilenleri ayrıca tanıtacağımız İrfani, Batum’dan Tiflis’e ve Kutayıs’dan Muş’a dek uzayan bölgelerde deyişləri yayılmış olan Ahıskalı bir aşıqdır. 19. yüzyıldakı bu bölgelerde yetişən aşıklardan daha eski olduğu söylenen İrfani’nin 18. yüzyılda yaşadığı ve Ahıska’da doğup büyüdüğü, Ardahan Türkmenlerinden bir kızı kaçıracak evlenip, Poskov ile Ardahan arasında Ulgar dağı eteğindeki meşede bulunup-kaçırdığı Türkmen qızına göre adlanan Kız kilisəsində yedi yıl bu qızı Qızılbaş (Bektaşî-Alevî) soyu ve sopundan gizledigi anlaşılmaqdadır.

Degerli deyişleri olan İrfaninin aşağıdakı yaş destanı, bütün (Ahıska, Kars, Erzurum, Artvin ve Batum) illerinde bilinip, aşık ve hekayeciler tarafından fasil veya hikaye başında “döşeme” yani mukaddeme olarak söylenir. Kendisinden sonrakı aşıklara bu yoldakı destanlarda iyi bir örnek olan ve birkaç da nazire söylenmiş bulunan bu destanın, Sarıkamış Türkmenleri arasında söylenen biçimini aşağıda alıyoruz ki, bunda her yaş hakkındaki eski Türk inanç ve töresi görülmektedir:

Ezel benim bu cihana gelişim,
Hüdadan emr oldu düşdüm erkana.
Ana erkanında kaynayıp pişdim,
Perküşüben döndüm bir katre kana. . . ”

(Satılkan F., 1942:229, 5-ci sayı).

Aşıq İsgəndər Ağbabalı, Aşıq Murtaza və Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistanda yaşayan aşıklar Ulgar dağının adını Bulqar, Bolqar dağı kimi oxuyurlar. Mustafa Kafalı Bulqar dağı haqqın-

da yazır: “6. yüzyılın ortalarından 7. yüzyılın ortalarına kadar Avar Kaganlığı’na bağlı olan Bulgar Türkleri, daha sonra istiklallerini ilan ederek 250 yıldan fazla Bizans’ı zorlayacaklardır. Bu duruma son vermek için büyük bir ordu ile hareket eden İmparator Nikephoros Phokas (963–969) 967- 968 yıllarında Bulgarları perişan edecektir. Bu tarihten sonra Bulgar Türkleri kısmən Makedonya’ya kısmən Anadolu’ya iskan edileceklerdir. Anadolu’da bunların iskan edildikleri bölgeler Bizans’ın uç bölgeleri olması gerekir. Nitekim Konya Ereğli’sinin güneyindeki dağlar, halen Bulgar Dağı adıyla anılmaktadır. Bu bölge Bizans ile devamlı mücadele eden Abbasilere tabi Hamedanilere komşu uç bölgedir. Dolayısıyla Bizans İmparatorluğu Grek olmayan pek çok Anadolu ve Balkan kavimlerini Ortodoks birliği içinde kullanmışlardır. Bulgarları Hamedaniler’e uç halkı olarak yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. İkinci bir diğər Bulgar iskan bölgesi ise Erməni ve Gürcü hududu olacaktır. Doğu Karadeniz dağlarının Trabzon’dan Rize’ye devam eden bölümü Bulgar dağı adıyla bilinmekteydi”. (Kafalı M., 2002:180, 6 cild).

Nəzərə alsaq ki, Volqa Bulqarıstanında yaşayan türklər sözüün əvvəlinə “v” və ya “b” səsinin artırılması qanunauyğunluğu var, onda Ulqar dağının keçmişdə adının Bulqar kimi səslənməsini normal saymalıyıq. Bu günün özündə belə Azərbaycanda oğuz soyundan gələnlərin ulasa (ağac növü) vələs, Uçağana(ad) Vaçağan, Utiyə (bölge) Vetı (Vedi) və s. işlədilməkdədir. Demək Qara dənizdən Ardahan tərəflərdək uzanan dağların Ulqar, Bulqar adının günümüzədək yaşaması onu göstərir ki, tarixin müxtəlif dövrlərində burada bulqar və oğuz türkləri yaşayıb. Bu da bir çox erməni və gürcü tarixçilərinin bölgədə yalnız onların yaşadığını, türklərin bura son yüzillərdə gəldiklərini yazmalarının yanlış olduğunu göstərir.

F.Saltkan (Fahrettin Kırzioğlu) 1937-1938-ci illərdə Kars və Posofda topladığı materiallara dayanaraq, bu gün də bölgədə ağızdan-ağıza gəzən İrfani haqqında xalq hekayəsinin söyləndiyini yazıb. O, İrfaninin bir qoşmasını 1950-ci ildə Çıldırın “Doğuş” dergisində və dörd qoşmasını 1969-cu ildə “Türk Folklor Araştırmaları” dergisinin 238-ci (may) sayında çap etdirib. F. F. Saltkan, sərhədlə-

rin bağlı olmasına görə İrfani nəinki Türkiyənin o bölgələrində, İran İslam Cümhuriyyətinin, Azərbaycan, Ermənistan (1988-ci ildə Türklər oradan qovulduğundan bölgədə aşığı qalmayıb), Gürcüstan Cümhuriyyətlərinin aşığıları arasında da məşhur olduğunu yazıb. Aşıqlar toylarda, şənliklərdə, rəsmi konsertlərdə “İrfani” havasını böyük şövqlə çalırdı. Hətta 19-20-yüzlərdə Türkiyəyə, Qazaxıstana sürgün olunan Qafqazlılar orada da havanı yaşadaraq yayıblar.

İrfani haqqında kiçik, lakin olduqca dəyərli bir araşdırma aparmağa nail olaraq bunları yazıb: “Aşık İrfani’ni aydınlatmaq için, bugün her türlü imkandan uzağız. Bu şair haqqında şimdikiye kadar görebildiğimiz tek yazı, ona ait “Yaş destanı”nın yayımlanması münasibetile F. Saltkan tarafından başlangıç tarzında sıralanmış beş on satırdan ibaretdir. (Türk Amacı, sayı 5, Kasım 1942). Biz sayısı kırka varan elimizdeki yazma cönlərdə İrfani’nin yirimi üç qoşmasına rastladığımız gibi, Murad Uraz da iki qoşmasını tespit etmişdir. (Xalq edebiyatı – Şiir ve dil örnəkləri, s. 183-184). Ancak bunlar, aşığın manevi şahsiyyətini ve sanatının bünyesini tanıtacak unsurlardır” **(Bayrı M. H., 1955:302)**.

M. Halit Bayrının haqqında söz açdığı “sayı kırka varan elimizdəki yazma cönlər”i görə bilmədiyimizdən “İrfaninin iyirmi üç qoşması”nın da hansılar olduğunu müəyyənləşdirə bilmədik. Araşdırıcı İrfaninin “Yıxıldı” qoşmasından sonra, “bu qoşma ilə ilgili menkıbeyi de naklediyoruz” deyə yazıb. O, mənqəbə harada olduğu, orada aşığı haqqında başqa əlavə bilgilər də varmıdır sualına cavab tapa bilmədik.

Araşdırıcı məqaləsində İrfaninin aşağıdakı möhürbəndini də verib:

İrfaniyəm qaldım dünyaya həsrət,
Olmadı yar ilə qovuşmaq qismət,
Cümlə aləm etdi bizlərə nisbət,
Qovuşdur cənnətdə yara, ey fələk.

Şeirin öncəki bəndlərinə başqa qaynaqlarda rast gəlmədik. Buna görə də o qənaətdəyik ki, M. Halit Bayrının haqqında söhbət açdığı 23 qoşma arasında bizim kitaba daxil edə bilmədiklərimiz də var. Düşünürəm ki, Türkiyədə yaşayan araşdırıcılarımız

M. Halit Bayrının arxivi ilə tanış olduqdan sonra bizim üçün aydın olmayan məsələləri öyrənəcək, Aşık İrfani haqqında qaranlıqları bir az da aydınladacaqlar.

M. Halit Bayrı İrfaninin ömür yolundan söz açarkən əsasən F. F.Saltkanın topladığı materiallara dayanır. Araşdırıcı İrfaninin “Türkmən Kars elinə aşdı gəlmədi” misrası haqqında belə yazır: “Bilindiği gibi Ahıska yerlileri tamamen Sünnidirler. Halbuki bu taraflarda yaşayan Alevi Türkler de vardır ki, Sünni Türkler bunlara “Türkmen” derler, onlara kız verməği geleneğe aykırı saydıktan başka, kendileri de onlardan kız almazlar. Sünni Türklere göre, Türkmen denilen Alevi Türklerin buldukları yerler “Kem ülke”dir. Koşma da Aşık İrfan’ın sevgisi için: “Kem ülkenin suyun içti gelmedi” misrasında Kars-Çıldır bölgesi nezerde tutulur. “Dahi bitmez oldu gülü Çıldırın” misrasından da bu şeiri söyləyən aşığın bölgəni yaxşı tanıdığından xəbər verir. **(Bayrı M. H., 1955:304)**

M.Halit Bayrı F.F.Saltkanın İrfani haqqında fikirləri ilə razılaşdığını belə bildirir: “F. Saltkan, halk rivayətlərinə dayanaraq Aşık İrfani’nin 18 yüzyl saz şairlərindən olduğunu tereddütsüz qəbul etməkdədir. Aşık İrfani’nin bir koşması və onunla ilgili bir mənkəbə, şairin 18 yüzyl da yetişmiş olduğuna dair F. Saltkan’ın düşüncəsini haklı göstərmək mahiyətindədir” **(Bayrı M. H., 1955:304)**. Bunun ardınca aşığın beş bəndlik “Yıxıldı” qoşmasını verir. Araşdırıcı qoşmanın son misraları:

Şikəstə Vəqifin-Molla Pənahın,

“Hayıf olsun Mədinəsi” şeirinə dayanaraq yazır: “Bu koşma ilə ilgili mənkəbeyi də nəqlədiyimiz: Aşık İrfani gurbəttə dolaşırken bir gün bir köy odasında misafir olur. Odaya girincə ocağın başında iki ihtiyarın demisini dərtli dərtli tütürdüklerini, ah çəkip lülələrinin dumanıyla bərabər ocağın küllərini də savurduklarını görür. . . Sonra da, ihtiyarlardan birinin Azərbaycan şairləri arasında “Vəqif” adıyla tanınmış olan “Molla Pənah”, ölənin gəlini də Vəqif’in qızı Mədinə olduğunu anlar”. **(Bayrı M. H., 1955:303)**.

M. Halit Bayrı görünür M. P. Vəqif haqqında bilgisi az olduğundan onun xanımı Mədinəni qızı bilib. O, Molla Vəli Vədadinin (1709-1809) oğlunun və gəlini, Qarabağ xanının vəziri olan

Vaqifin (1717-1797) qızının yasını təsvir etdikdən sonra Vaqif haqqında qısa bilgi verir. Bu qənaətə gəlir ki, Vaqif və Vidadinin övladlarının yasına gələn İrfani onlardan yaşda kiçik imiş. Beləcə İrfaninin 18 yüzilin sonu 19 yüzilin əvvəllərində yaşadığını yazır və məqaləsinə aşığın iki qoşmasından tam, bir qoşmasının da son bəndindən istifadə edir.

İrfaninin yasa gəlməsi rəvayəti həqiqətə uyğundur. Azərbaycanın məşhur araşdırıcısı Salman Mümtaz yazır: “Mərhum Abbas Ağa Nazir vaxtı ilə mənə demişdi ki, Vaqifin iki qızı var imiş, böyüyünün adı Pəri Soltan, kiçiyinin adı isə Mələk Cahan. Vidadinin böyük oğlu Məhəmməd ağa Pəri Soltanla, Kiçik oğlu Osman isə Məlik Cahanla evlənmişdi. Pəri Sultandan Yəhya bəy dünyaya gəlmişdir ki, şairdir” (**Dünyamalıyeva T., 1987:50**). Hüseyn Qayıbovun məcmuəsinin 2-ci cildində “Nə müşküldür” rədifli qəzəlinin müqəddiməsində şairin iki oğlu haqqında məlumat vardır.

Vidadinin böyük oğlu Məhəmməd ağa qardaşı Əyyub ağanı tufəng gətirmək üçün evə göndərir. Əyyub ağa da ehtiyatsızlıq edərək tufəngin lüləsindən tutub çəkəndə qəflətən tufəng açılır. Güllə Əyyub ağanın cigərindən keçir. Bu da Əyyub ağanın ölümünə səbəb olur (**Qayıbov H., 1987:321-322, 2cild**).

Firudin bəy Köçərli də şairin üçüncü oğlu haqqında məlumat verir. Qocalığında Vidadinin gözü yaxşı görmədiyindən oğlu Osman Əfəndi gəzdirmiş. Vidadi onu çox sevər, xeyir dua verərmiş (**Köçərli F., 1978:196, 1-ci cild**).

Rəvayətdə Aşıq İrfaninin “qürbətdə dolaşarkən” Vaqif və Vidadinin övladlarının yasına gəlməsi söylənir. M.P.Vaqif Qarabağ xanının vəziri, necə deyərlər dövrünün məşhur şəxslərindən idi. Vidadi də tanınmış şair, ictimai xadim olmaqla yanaşı Gürcüstan sarayında da tanınan birisi idi. Belə məşhur insanların evinə İrfaninin təsadüfən gəlməsi inandırıcı görünür. Yas Vidadinin evində Qazağın Salahlı kəndində olub. O dövrdə də Qazaxdan, Borçalıdan Axısqaya gediş-gəlişdə elə bir problem yox imiş. Gəncəli, Şəkili, İravanlı Tiflisə necə gedib-gəliрсə, axısqaqlılar da Borçalıya, Gəncəyə, Şəkiyə və b. bölgələrə elə asanlıqla gedib-gəlirmiş.

İrfaninin şeirlərində Vaqifin təsiri açıq-aydın duyulur. Görünür İrfaninin Vaqif və Vidadi ilə öncədən tanışlığı varmış ki, o yasa da gəlməyi özünə mənəvi borc bilib.

Vasfi Mahir Kocatürk 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi “Saz şairləri” kitabında İrfaninin “Gətirir” “Yetiş” və “Getdi” rədifli qoşmalarını verərək yazır: “İrfani, təxminlərə görə, 18-ci yüzilin sonu, 19-cu yüzilin başlarında yaşamışdır. Elimizde bulunan cönklerde şiirlerine rastlanmaktadır” (**Kocatürk V.M., 1963:271-272**).

İbrahim Aslanoğlunun yayınladığı “İrfani” məqaləsi (**Aslanoğlu İ., 51:23**) isə mövzunu mübahisə obyektinə çevirdi. O yazır: “Bilhassa Sivas’taki sünnilerin düzenledikleri cönk ve mecmualarda adına sık-sık rasladığım İrfani, kudretli bir şairdir... Kimliğine dair təxmin edici bir bilgi edemedim. Yalnız, İstanbul’da Nakışlar Yayınevi’nin sahibi olan Gürünlü H. Cengiz Alpay, bu hususta şunları anlattı: Babam və dedəm bana zaman zaman İrfani’nin kendi soyumuzdan olduğunu söylədi. Hatta dedəmin dedəsi imiş. Elimizde 100 sayfaya yaxın bir şiir mecmuası vardı. 30 yıl kadar öncə həmişəmiz Kaya bəy (Prof. Dr. Kaya Bilgegil), bu mecmuayı incelemək amacıyla istədi. Ben də verdim. Aradan epeyce zaman keçti. Bir gün iadə etməsini rica etdim. Bana “qalibə kaybetdim, bulamıyorum” dedi. Bir daha da elime geçmedi.

Cengiz bəyin verdiği bilgiyə dayanaraq, İrfani’nin Gürünlü olduğunu və yaxlaşık bir hesaplə 19 yüzilin ilk yarısında yaşadığını söyleyebiliriz” (**Aslanoğlu İ., 1977:23 sayı 51**).

Tanınmış folklorçu alim və Sivas aşığı haqqında bir neçə kitabın müəllifi olan Dr. Doğan Kaya mənim İrfanilərlə bağlı məktubuma cavab olaraq yazır: “İrfanilər konusu bir az çətindir. Çünkü Gürünlü İrfani ilə Doğulu İrfaninin bəzi şiirləri bir-birinə qarışmışdır. Gürünlü Muhammed Sezai Alpay (Layiki) (1892-1950) İrfaninin nevesidir. Layikinin oğlu Hakkı Cengiz Alpay (1922-1991) küvvətli bir şairdir. Şair Emin Alpay (1949-) ilə şair Şahin Alpay (Hilal) (1943) də İrfani sülalesindəndir”.

Ata oğul arasındakı fərqi orta hesabla 25-50 il hesablasaq Hakkı Cengiz Alpay dedikləri doğru gəlir. Burada aydınlaşdırılmamış bir məsələ qalır: İrfaninin məzarı Güründədirmi? Yaxud ailədə

yaşayan xatirələrə görə İrfani Güründə doğulub, orada ölüb, yoxsa ya özü, ya da övladları Gürünə başqa yerdən gəlirlər. Bu məsələyə önəm verməmiş səbəbsiz deyil. Rusiyanın Qafqazı işğalından sonra Çıldır-Axısqadan Sivasa çox ailə köçüb. Çıldırılı İrfaninin də övladlarından və nəvə nəticəsindən bəzilərinin bu köçlərlə Sivasa gəlməsi mümkündür. Çıldırdan gəlmiş çox ailə Sivas çevrəsində yerləşib. Ola bilər ki, o ailələr içərisində Çıldırılı İrfaninin övladları da olub, babaları ilə bağlı xatirələri və onun şeirlərini burada yayıblar. Buna aydınlıq gətirmək üçün Çıldırılı İrfani ilə Gürünlü İrfaninin soyundan olanlar arasında bir bağ olub olmadığını araşdırmaq lazımdır. Bir də ona diqqət yetirmək lazımdır ki, Güründə İrfaninin qəbri varmı. Əgər orada qəbri yoxdursa onda Çıldırılı İrfaninin nəslindən olanların köçlər zamanı Gürünə gəlmələri ehtimalı artır.

İkincisi İbrahim Aslanoğlunu Gürünlü İrfaninin şeirlərinə dayanaraq onun da Türkmən qızına aşiq olduğunu yazır. Araşdırıcı İrfaninin 11 qoşmasını məqaləsinin sonunda verir və qeyd edir: “Aşağıdakı nümunələrdən 2, 7, 9 numaralı şiirleri halen İstanbul’da öyretmenlik yapan Divriğili Mehmet Aslan’a ait mecmuadan, 3 numaralı şiiri “Ortayayla” dergisindən, 4 numaralı şiiri Ziyabey Kitaplığındakı mecmuadan, 6 numaralı şiiri Emekli vali müavinlərindən Abdul Karir Keskinə ait mecmuadan, digərlerini də bəndəki cönk və mecmualardan aldım”. (**Aslanoğlu İ., 1977:23 sayı 51**). Şeirləri haradan aldığını dəqiqliklə yazan araşdırıcı nədənsə sağ olan insanlardan İrfaninin şeirlərini haradan aldıklarını xəbər almayıb.

İbrahim Aslanoğlu məqaləsində, Eflatun Cem Güneyen “Xalq şiir antolojisi” kitabında 19-cu yüzilin şairləri sırasında İrfaninin də üç şeirini çap etdirdiyini yazır. (**Aslanoğlu İ., 1977: 24, sayı 51**).

Kitablarında və Aşık Şenliklə bağlı araşdırmalarında İrfanidən də söz açan Ensar Aslan 1980-ci ildə “Köz” dergisində “Aşık İrfani” adlı bir məqalə də çap etdirib. Məqaləsini “Asıl adı Süleyman olan Aşık İrfani, Çıldırın şimdiki harabə həlində olan Kunduhxev köyündədir. Doğum və ölüm tarixi bilinməməklə bərabər 18 yüzilyda yaşadığı bellidir. Küçük yaşta babasını kaybedən İrfani, bir müddət zamanın Kars süvari paşalarından amcası olduğu

söylenen Sabri Paşa'nın yanında kalmış, onun ölümündən sonra da köyə dönerek baba mesleği olan çifçilikle uğraşmağa başlamışdır. Amcası yanında medrese öğrenimi görmüş və köyünə dönüğü zaman da imamlıq yapmışdır. Bu yüzden bəzi şiirlerinde İrfani Hoca mahlasını kullandığı görülür". (**Ensar A. , 1980:23, sayı 5**).

Ensar Aslan 1974 yılın Temmuz ayında Çıldırlı Aşık Şeref Taşlıova'dan banta aldığı dastan-rəvayəti də məqaləsində tam verib. O məqaləsində M. F. Kırzioğlunun müxtəlif adamlardan toplayıb nəşr etdirdiyi dörd şeiri verdikdən sonra önəmli bir mövzuya keçir. Bu da Atatürk Universitetinin Fən Ədəbiyyat Fakültəsi Türk Dili və Ədəbiyyatı bölümü öyrəncilərindən Orhan Yavuzun Konya Ərmənək çevrəsindən tapdığı bir şeir toplusudur. Ərəb əlifbası ilə yazılmış şeirləri Orhan Yavuz Latin əlifbasına çevirib və Xalq Ədəbiyyatı bölümündə diplom işi yazıb.

Ensar Aslan, İrfani'nin Konya'ya getmədiyini, lakin şiirlerinin bir başqası tərəfindən yazıya köçürülərək Konya'ya götürüldüyünü əminliklə söyləyir" (**Ensar A., 1980:29, sayı 5**). Həm də məqaləsinin sonunda İrfaninin 10 şeirini verir. Bunlar da Orhan Yavuzun diplom işindən alınmış şeirlərdir.

İrfani təxəllüslü aşıklara diqqəti çəkən araşdırıcılarımızdan biri də aşık yaradıcılığını gözəl bilən və qaynaqlarla işləməyi sevən Sabri. M. Kozdur. O, 1983-cü ilin may ayının 7-9-da Eskişehərdə keçirilən "Birinci Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Seminar"ində "Aşık edebiyatımızda ortak mahlaslar sorunu" adlı məruzəsində eyni təxəllüsü ilə yazıb yaradan aşık və şairlərdən söz açarkən onları dörd qrupa bölür. Birinci qrupa dörd aşık, ikinci qrupa üç aşık, üçüncü qrupa iki aşık, dördüncü qrupa isə bir aşık tərəfindən istifadə edilən təxəllüsləri sıralayır. İrfani təxəllüsünü üçüncü qrupa, yəni iki aşık tərəfindən işlədilən təxəllüslər sırasına daxil edir. M. Sabri Koz eyni təxəllüslü aşık və şairlərin əsərlərinin müəyyənləşdirilməsindən yaranan çətinliklərdən söz açarkən yazır: "Beş yüz yılı örnəkləri ilə bilinen, tarixi daha eskilərə uzanan geçmişini ilə aşık edebiyatımız, araşdırıcıların işlərini gücləştiren pek çok aşığın ayrı zamanlarda ya da bir-birindən habersiz, ya da haberli olaraq aynı dövnlərdə aynı mahlası kullanmış olmasıdır. Bu durum,

türlü yollarla elde edilen şiirlerin kime aid olduğunu kesin olarak saptamamızı güçleştiriyor, hele aynı mahlası kullanan aşıkların sayı üçü, dördü bulunca içinden çıkması mümkün olamıyor. Gerçi, bu güne kadar, âşık edebiyatı ile uğraşan araştırmacılar üzerinde çalıştıkları aşıklarla ilgili olarak bir takım yöntemler geliştirmemişlerse de konu, bir bütünlük içinde ve her yönü ele alınacak genişlikte sistemleştirilmemiştir” (Koz M.S., 1987:174)

Çıldırılı Aşık İrfani kitabını nəşrə hazırlayarkən bilgisayarda yığılmış variantını Doğan Kaya və M. Sabri Kozə göndərdim. Kitabla tanış olan M. Sabri Koz aşağıdakı məktubu yolladı: “Hangi yıldız tam hatırlamıyorum. 1990'lı yıllardan biri olmalı... İstanbul Kadıköy'də sahafılık yapmakta olan Sami Önal Bəy, Prof. Dr. Kaya Bilgegil mərhumun Anadolu yakasındaki Maltepe semtində bulunan evində bazı eski yayınlar (dergi, gazete vs.) bulunduğunu, asıl kütüphanə Samsun 19 Mayıs Üniversitesi'ne gittiği için bunların pek öylə önəmli şeylər olmayacağını söylədi. İstersem kendisine eşlik edebileceğimi, bundan memnurluk duyacağını da ilavə etti.

Birlikte biraz uzak olsa da evə gittik. Eşi və kızı vardı evdə. Bahsi geçən yayınlara baktık, Sami Bəy alıcı olmadı. Tam ayrılacağımız sırada İrfanî'nin cönkü aklıma gəldi və rahətli hocada kalmış incə uzun bir yazma dəftər olması gerektiğini, acaba Samsun'a gidenlər arasında mıydı yoxsa başkə bir yerdə miydi, dedim. Büyük hanım, çəkmecələrdən birində tərifiyə uyğun bir dəftər olduğunu və Samsun'a gitmediğini söylədi və hamən gidip cönkü gətirdi.

Çok kalın bir yazma değildi, ama biraz varaklayınca hamən her yaprakta İrfanî mahlaslı koşmaların kayıtlı olduğunu gördüm. O an, tepeden tırnağa ürperdiğimi hatırlıyorum. Hamən aradığım dəftərin bu olduğunu, satmak isteyip-istemediklerini sordum. Sami Bəy də bilirkişi olaraq benim bu hususlarla ilgili bir araştırmacı olduğumu söylədi. Genç hanım sata bileceklerini ifade etti. Ben nə kadar istediklerini sordum. Genç hanım, öylə bir para söylədi ki o yıllarda almakta olduğum öğretmen maaşının birkaç katı idi. Üzüntü və iç çəkməylə karışık birkaç dəfə daha yapraklarına baktıktan sonra cönkü iade ettim. O gün bu gündür yanarım və Mehmet Akif'in şu mısraını tıkrar ederim: "Ya hamiyetsiz olaydım, ya param ola idi"

Rasim Deniz “Erciyes” dergisinin 1983-cü ildə nəşr edilən 66-cı sayında “İrfanilər” və 69-cu sayında isə “Çıldırılı İrfani hoca” adlı məqalələrini çap etdirib. Birinci məqaləsində (**Deniz R., 1983:8-9, sayı 66**) “Yazılı kaynaklarımızda İrfani mahlaslı üç şaire rastlamaktayız. Bunlardan biri Gürün’lü, diğər ikisi Doğu Anadolu bölgəsində birbirinə yakın yerlərdə yetişən şairlerimizdendir. Bunların aynı mahlası kullanması, aynı yörede bulunmaları ve sevdikleri gözellerin de Türkmen oymaklı olmaları dolayısıyla şairleri ister istemez birbirlerine karıştırmıştır. İrfanilerden Ahıskalı olanın 17. yy sonu ve 18 yy başlarında yaşadığı tahmin edilmektedir” (**Deniz R., 1983:8-9, sayı 66**).

Sonra da İrfaninin şeirlərindən nümunələr verir və F. Kızıoğludan başlayaraq İrfani haqqında yayınlanan məqalələrdə və aşıklar arasında söylənən “İrfaninin Türkmən qızı” ilə macərəsindən söz açır.

Rasim Deniz birinci məqaləsində şəxsi kitabxanasındakı cönk və məcmuədən 17-18-ci yüzildə yaşadığını güman etdiyi Axısqalı İrfaninin altı qoşma və bir qoşma-müstəzadını nəşr etdirib.

Maraqlı burasıdır ki, Rasim Deniz üç İrfaninin olduğunu söyləsə də üç ay sonra, yəni 1983-cü ilin sentyabrında işıq üzü görən “Erciyes” dergisinin 69-cu sayında nəşr etdirdiyi “Çıldırılı İrfani hoca” məqaləsində “Türk Folklor Araşdırmaları” dergisinin 8687 səhifəsində dayanaraq yazır: “Aras boyu aşıklarımızdan Çıldırılı İrfani, 18 yy sonları ile 19 yy başlarında yaşamışdır. Asıl adı Süleyman’dır. Çıldır’ın Karayel köyü yakınlarında bulunan, bu gün harap “Kunduzhev”de, İsmail Oğulları’na mensup, hali vakti yerinde bir ailede dünyaya gelmişdir. Gençliğinde iyi bir tahsil gören şair, dinî bilgileri ögrenerek hafiz olmuş”dur (**Deniz R., 1983:12, sayı 69**).

Araşdırıcı bundan sonra da, İrfani, pirlər əlindən badə içdiyindən, Türkmən Karacaoğlanın bacısı Zəlühaya aşiq olduğundan və başına gələnlərdən danışır. Məqalədə İrfaniyə aid edilən 13 qoşma var. Bunlardan 9-u 3 bəndli, 2-si 4 bəndli, 1-i beş bəndli, biri isə 8 bəndlidir. Araşdırıcı “Bağlandı” qoşmasının “Türk Folklor Araşdırmaları” dergisində Nizamettin Onkun yayınladığı “Araz boyu ozanlarımız-İrfani Hoca” məqaləsindən aldığı variantını da verir.

Axısqa türklərinin tarixini, folklorunu, etnoqrafiyasını araşdıran Yunus Zeyrək də “Axıska aşığılar: İrfani” məqaləsində qaynaq göstərmədən İrfaninin adının Süleyman olduğunu, “Ahıskanın bir kazası olan Çıldırım Kunduzhev köyündə” doğulduğunu, “günümüzde harabe olan bu köy 1877-78 (Türkiyədə bu savaşa 93 hərbi kimi məşhurdur-Ə. Ş.) Osmanlı-Rus Harbine kadar şən” olduğunu və “İrfaninin torunları bu gün Çıldırım Koravel və Urta köylerinde yaşadık”larını yazır. **(Zeyrek Y., 2005, 4:36)**

Aşığı İrfaninin doğulduğu kəndin adını Türkiyədəki qaynaqlarda öz orfoqrafiyalarına uyğun, yəni Kunduzhev/Gunduzhev yazırlar. Aşığı Şərəf Taşlıova idə danışıqda kəndin adını qunduzhev kimi söyəyirdi. Məsələnə aydınlaşdırmaq üçün bölgəni yaxşı tanıyan, Azərbaycan və Türkiyə yazı qaydalarına bələd, “Bizim Ahıka“ yurnalının başyazarı, Axısqaqlılar haqqında bir neçə kitabın və onlarla məqalənin müəllifi, Doç.Dr. Yunus Zeyrik bəyə müraciət etdim. O, 2016-cı il aprelin 4-də yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, hazırda xəritələrdə olmayan, yalnız xarabalığı qalan kənd öz adını qunduz sözündən alıb. Hər halda kəndin adı qunduz dərəsi anlamındadır. Ona görə mən də aşığın doğulduğu kəndin adını Qunduzxev kimi yazdım.

Yunus Zeyrək “F.Kırzıoğlunun 1938 yılında Kars'ta annesinin arkadaşısı olan Atbaşoğullarından Hurize hanımın defterinden aldığıni kayde dayanaraq yazır: “İrfani, hapisteyken bir deyiş yazıp üzerine de, “*Süleyman Paşaya takdim kılınacaktır.*” diye not düşer. Bu deyişi, Vali Paşanın medreseye gidip gelirken hapishanenin önünden geçen oğlu Şerif Muhammed'in önüne atar“ **(Zeyrek Y., 2005, 4:35)**. Bu mektup da İrfaninin həbsdən qurtulmasına səbəb olur.

Yunus Zeyrekin, “Hoca İrfani olaraq da bilinen aşık hakkında tek kaynak rahmetli Prof. Kırzıoğludur. Ondan bize intikal eden eski yazılı bir kaç derleme defterinde İrfaniyle ilgili notlara rastlamaktayız”, “Bu güne kadar İrfaniyle ilgili geniş çaplı bir araştırma yapılmamıştır” **(Zeyrek Y., 2005, 4:36)** fikri özünü doğrultmur. Bu onu göstərir ki, Yunus Zeyrək İrfani haqqında nəinki Azərbaycanda, heç Türkiyədə yazılanlarla da yaxından tanış deyil.

Kitabı nəşrə hazırlayıb elmi redaktorlara oxumağa verdikdən az sonra Yunus Zeyreyin “Bizim Ahıska” dergisinin 2015-ci il, sonbahar, sayı 40, səh. 49-50-də Nusret Kopuzlu imzası ilə “Eski bir defteri karışdırırken: Çıldırli Aşık İrfaninin qoşmaları“ adlı bir məqaləsi nəşr edildi. O yazır: “Ahıska Araştırmaları adlı kitabımızda (Çıldırın şimdi virane olan Kunduzhev köyündən) 18. yüzüyl aşıklarından İrfanî'nin hayatı, aşk macerası ve şiirlerinden örnekler vermiştik.

Eski defterleri karışdırırken onun başka şiirlerine rastladık. Merhum Hocam Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu, bir cönkten İrfanî, Erbabi, Zülali (Karslı), Harabi, Tüccari, Keşfi, Kerem, Hayali gibi aşıkların şiirlerini eski yazıyla kopya etmiş. Kendisi bu cöngü şöyle tanıtır: “Ermenek-Başdere cöngü, 121 yaprak, 270x170 mm boyunda. Başı ve sonu kopuk. Kara mürekkeble yazılmış. 1835-1840, Gazi II. Sultan Mahmud çağı. Dulkadirli Şâir Ca'fer Divanı'nda Alâü'd-Devle kasideleri.”

Meşe Ardahan'ın Alevî-Türkmen köylerinden bir dilbere âşık olan İrfanî'nin yine bu sevdanın izlerini gördüğümüz birkaç koşmasını veriyoruz. Şimdiye kadar bir yerde yayımlanmadığını tahmin ettiğimiz bu koşmalarla halk edebiyatımız yeni incilere kavuşmuş olacaktır”.

Bu qeyddən sonra aşığın “Getdi”, “Qəbahətmidir”, “Derlər”, “Düşəsən”, “Gəlmədi” rədifli qoşmalarını nəşr edib. Aşiq İrfaninin adını çəkdiyimiz beş şeiri olan dəftərdəki tarix əgər doğru oxunubsa onda İrfaninin həmin illərdə və ya ondan əvvəl yaşadığı fikri özünü doğruldur. Amma araşdırıcının şeirlər haqqında söylədiyi “Şimdiye kadar bir yerde yayımlanmadığını tahmin etdiyimiz” fikri həqiqətə uyğun gəlmir. Belə ki, Ensar Aslan “Köz” dergisinin 1980-ci il, 5-ci sayındakı məqaləsində nəşr etdirib və onları söyləyicidən toplamadığını, yazılı qaynaqlardan aldığını göstərib. Görünür elə buna görədir ki, şeirlər arasında heç versiya fərqi də yoxdur. “Qəbahətmidir” qoşmanın o biri versiyasını isə Rasim Deniz “Çıldırli İrfanı Hoca” məqaləsində (“Erciyes” dergisi, 1983-cü il, sayı 69, səh. 14), “Gəlmədi” qoşmasının bir versiyasını isə M. Halit Bayrı “Saz şairləri: Aşık İrfani” məqaləsində

(“Türk dili” dergisi, 1 Şubat 1955-ci il, sayı41, səh. 304) çap etdirib. Görünür Yunus Zeyrek bu məqalələrə rast gəlməyib.

Aşiq Şenlik şeirlərinin son və təkmil nəşirlərindən sayılan “Çıldırılı Aşiq Şenlik. Divanı (Hayatı, şiirleri, atışmaları və hekayələri) kitabına yazdığı ön sözdə A. Barat Alptekin ilk dəfə Aşiq Nurunun doğum və ölüm tarixini müəyyənləşdirir. O, yazır: “1811-1885. yıllar arasında Gürcüstanın Ahıska vilayətinin Ahılkelek kazasının Lebis köyündə yaşamış olan Aşiq Nuri Hasta Hasanın çırağıdır. Sazı ve sözü Hasta Hasandan ögrenmiştir. Çıldırılı Aşiq Senliyin saz ustadıdır”. (Alptekin A.B., Çoşkun M.N., 2006: 44).

Aşiq Şenlik 1853-1914-cü, Aşiq Nuru 1811-1885-ci illərdə yaşamışlarsa, Xəstə Həsən 1760-1840-ci illərdə yaşadığı qənaətin dəyiksə onda da İrfanının (adı Süleyman) doğum tarixi 1750-ci illər olmalıdır. Bu da Yunus Zeyrekin “Atabekli Süleyman paşanın 1771 yılında Ahıska valisi olması“ fikirni də İrfaninin doğum tarixinə ipucu verən sənəd saymaq olar. Demək 1770-ci illərdə Süleyman 20-25 yaşlı dəliqanlı bir gənc imiş ki, qız qaçırılmış.

10. Çıldırılı İrfani aşığıdır, yoxsa el şairi?

Eyni təxəllüslə yazıb-yaradan şairlərin və aşıqların şəxsiyyətlərini müəyyənləşdirmək, şeirlərini bir-birindən ayırmaq həmişə problemə çevrilib. Aşiq İrfani də belələrindəndir. “Kara mavi” nəşriyyatının 2016-cı ilin martında Ankarada çap etdirdiyi “Alevi-Bektaşli şairleri” kitabında İrfani Süleyman oğlundan başqa İrfani ləqəbli sənətkarlar haqqında yazır: “Ayrıca 1800’lü yıllarda yaşayan Dodurğalı İrfani, 1800’lü yıllarda yaşayan, asıl adı Abdullah olan Gürünlü İrfani, 1800’lü yıllarda yaşayan, ermeni kökenli bir İrfani (ya da Urfani), Anamurlu İrfani, asıl adı Ali Osman Şimşek olan Ardanuclu İrfani(1921), asıl adı Gazi Sarşsakal olan sungurlulu İrfani(1926-1968), asıl adı Orhan Şabadoğlu olan Kul İrfani (1946-2010) aşığılar bulunmaqdadır”. (Alevi-Bektaşli şairleri, 2016:138)

Çağdaşımız olan türkiyəli Aşiq Mustafa Ruhani haqqında Dilavər Düzgünün (Düzgün D, 1997), Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaradan, milliyətçə gürcü Aşiq Ruhani (İseb Beridze) haqqında Valeh Hacılının (Hacılı V., 2005, HacıyevA., 1991) araşdır-

maları yayımlandığından biz onların ömür yollarından və yaradıcılığından söz açmağa ehtiyac duymuruq. Əsas diqqəti “İrfani” saz havasının yaradıcısı sayılan sənətkarın ömür yoluna aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Aşıqlar adətən saz havalarının ritminə uyğun şeirlər söyləyirlər. Onların içərisində qoşma, tənris, çığalı tənris, gəraylı, divani, duvaqqapma və s. olur. Aşiq İrfani Süleyman oğlunun əlimizdə olan şeirlərinin hamısı qoşmadır. Halbuki, həmin dövrdə bölgədə yaşamış aşıqların tənrislərinə, çığalı tənrislərinə, divanilərinə, duvaqqapmalarına tez-tez rast gəlinir.

Buradan ilk baxışda belə qənaət doğur ki, İrfani aşılıq etməyib. El şairləri adlandırdığımız, aşiq havaları ilə oxuna bilən, heca vəznli şeirlər yazan sənətkarlarımızdan olub. Şurəddin Məmmədli Qarapapaq da “Borçalı-Axısqa-Kars ədəbi arealının tarixi təmsilçilərinin tarixi-coğrafi-ədəbi şəcərəsini” hazırlayarkən “Urfanini 19-cu yüzildə yaşamış şair” kimi təqdim edib. **(Qarapapaq-Məmmədli Şurəddin, 2004:5).**

“Axısqa türk folkloru” kitabının tərtibçiləri də İrfanini aşiq kimi deyil, 19-cu yüzildə yaşamış “El şairi” kimi tanıdılar. **(Axısqa türk folkloru, 2008:216).**

Ensar Aslan da “İrfani xoca həyatının sonuna qədər Demircilik köyündə yaşamışdır, məzarı da buradadır” – yazır. **(Aslan E., 1980:27).** Rəvayətlərdə İrfaninin Demircilik kəndinə sürgün edildiyi də söylənilir. Sürgün olunan adama əlində saz kənd-kənd dolanıb məclis aparmasına icazə verilməsi inandırıcı görünür.

Sürgün əsasən daimilik deyil, müəyyən bir müddətlik olur. Görünür Aşiq İrfani sürgün müddətini başa vurduqdan sonra oranı tərk etməyib. Buna görə də qəbri doğulduğu kənddə deyil, yaşadığı və ömrünü başa vurduğu kənddədir.

İrfani Süleyman oğlunun əsasən qoşmalar yazdığı və kənddə imamlıq etdiyi fikri ilə razılaşsaq onu bir aşiq deyil, el şairi kimi qəbul etməliyik. Amma gözəl saz havası yaratması, bəylərin məclisində Xəstə Hasanla deyişməsi, Qazağa yasa gəlməsi faktları onun əlində saz bölgəni gəzdiyindən xəbər verir. Bir yerdə yaşayıb, imamlıq edən birisinin sazda gözəl hava yaratması inandırıcı görünür. Görünən odur ki, İrfani sürgün edildiyi müddətdə kənddə

imamlıq etsə də sürgün müddəti başa çatdıqdan sonra əlində saz el-el, oba-oba gəzib, aşılıq edib. Bu sənətdə o qədər məşhurlaşmış ki, onu hətta Borçalıya, Qazağa da məclis aparmağa dəvət ediblər. Buralarda da M.V.Vidadi və M.P.Vaqiflə tanış olub, dostlaşmış.

İrfani haqqında söylənən dastan-rəvayətləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bu qənaətə gəlirik ki, onları aşırıq özü yaratmayıb. Bir çox aşırıqlarımızın həyatı haqqında olan dastan rəvayətlər kimi bunları da ölümündən sonra şeirlərinin yaranması haqqında söhbətlər əsasında formalaşdırıblar. Paşanın xanımı Hürüzad haqqında şeirin yaranmasından söz açanda aşırıqların bəziləri şeirin paşanın xahişi ilə yaranmış olduğunu söyləyir. Bəziləri isə İrfaninin Hürüzad xanımı görəndə onun gözəlliyindən ilhamlanıb bədahətən şeir qoşduğunu və onun bu hərəkətin paşa sayğısızlıq sayaraq aşığı cəzalandırdığını danışirlər.

Bu cür faktların sayını artırmaq da olar.

Heca vəznində şeir yazan şairlərimizin şeirlərindən fərqli olaraq İrfaninin qoşmalarının hamısı müxtəlif saz havaları üstündə asanlıqla oxunur. Bu da onu göstərir ki, şeirlərin müəllifi musiqidən gözəl baş çıxarırmış. Ola bilsin ki, Aşırıq İrfani bir çox saz havalarını yeni çalarda ifa edib. Onlardan biri daha populyar olduğu üçün aşırıqın adı ilə adlandırılıb, o birilər isə ümumi saz havaları içərisində əriyib.

11. Köhnə mövzuya yeni baxış

Durnalara müraciətlə dərđini, düşüncəsini oxucu və dinləyicisi ilə bölüşən şair və aşırıqlarımız az olmayıb. Onlardan biri də İrfanidir. Yaşadığı bölgənin kəndlərini, dağ və dərələrini xəyalən gəzən, o yerlərin məziyyətlərini mədh edən aşırıq durnaları da o yerləri gəzməyə çağırır. Əslində bu mövzu yeni deyil. Orhan Uruvelli topladığı materiallara dayanaraq yazır ki, Osmanlı sultanı Üçüncü Muradın (04.07.1546, Manisa – 16.01.1595, İstanbul) zamanında, yəni 1578-ci ildə Çıldır bölgəsi fəth edildikdən sonra Konya, Tokat və Yozqat ətrafında yaşayan türk tayfalarının bəziləri buraya köçürüldü. Osmanlı ordusu o günlərdə Axısqa yolundakı Vale qalasını fəth edir. Ertəsi gün Axısqa, Tumuk, Axılka-

lək və Çıldır qalalarını alır. Çıldır savaşıının sonunda ordu şairi Xəyali bu şeiri söyləyir:

Durnam gedər bizim ellərə,
Vəzir Ardahandan köçdü deyəsən.
Qarşı gəldi qızılbaşın xanları,
Çıldırda bir döyüş oldu deyəsən.

(Urveli O., 2007:27).

İrfaninin şeiri mövzuca Xəyalinin şeiri ilə yaxın olsa da qafiyələnməsi fərqli olduğu kimi təsfir forması da fərqlidir. O, sanki bölgənin xəritəsini cızır. 8 bəndlilik qoşmada yarı, sevgilisi, türkmən qızının gəzdiyi 25 kəndin, çayın, dağın, gədiyin, çəməninin adını çəkir. Aşıq deyir:

İrişdi, Külverən qalır sağ yana,
Çıx Qızılverana, en Kamervana,
Albız ıssızlıqdır, Cala virana,
Orda da bir zaman qalasan durnam.

Səfil Ağcaqala döndümü yaza,
Uğrama Kakaça, bəlkə yol aza,
Oralar susuzdur, keç get Cambaza,
Qarasuda qərar qılasan durnam.

İrişdi, Külverən yolun sağ yanında qaldığını söyləyən aşıq Kakaça da getməməyi məsləhət görür. Çünki o yerlər susuzdur. Təbiət təsviri, gözəllərə həsr edilmiş romantik-lirik məhəbbət hisslərinin tərənnümü ilə yanaşı dünyanın gedişi haqqındakı fəlsəfi-didaktik şeirləri də dinləyicinin qəlbinə yol tapa bilir. Aşıq özündən əvvəl yaşamış sənətkarlardan təsirləndiyi kimi, özündən sonra gələn nəslin yaradıcılığına da təsir göstərə bilib.

SONUC

Araşdırdığımız qaynaqlara və topladığımız folklor nümunələrinə dayanaraq aşağıdakı qənaətə gəlirik:

1. Övladlarına adı valideyinlər verir. Buna görə də eyniadlılığa çox rast gəlinir. Təxəllüsü isə aşıqlar, şairlər özlərini başqasından fərqləndirmək üçün seçirlər. Ona da belə bir şübhə yaranır: Necə ola bilər ki, eyni dövrdə, yaxud 100 il fərqlə yaşayan, bir-biri ilə sıx bağlı olan bölgələrdə yaşayan, Türkmən qızına vurulan, ona şeirlər qoşan aşıqlar eyni təxəllüsü daşsın? Bu bir az inandırıcı görünmür və Rasim Denizin 17-ci yüzildə yaşamış İrfani haqqında yazdıqlarına şübhə ilə yanaşmamıza səbəb olur. Onun nəşr etdirdiyi şeirlərin dili də 18-19-cu yüzillərdə yaşamış aşıqların söylədikləri şeirlərin dili ilə oxşardır.

2. 18-ci yüzilliyin ortalarında Çıldır əyalətində doğulan Süleyman yeniyetmə çağlarında mədrəsə təhsili görsə də sonralar aşıq yaradıcılığına böyük maraq göstərərək onu dərinlən öyrənmiş və şeirlərini də saz havalarının ritminə uyğun olaraq heca vəznində yazıb. Təsəvvüf əhli olduğundan İrfani təxəllüsünü götürüb, fitri istedadı sayəsində saz havaları da yaradıb. Axısqa-Çıldır bölgəsində yaşayan aşıqların Xəstə Hasan, Qul Qarani, Sefili kimi təxəllüslər götürməsi onu göstərir ki, orda təsəvvüfün təsiri güclü imiş. Buna əsaslanaraq aşığın təxəllüsünün də Ruhani deyil İrfani olduğu qənaətinə gəlmək olur.

3. İrfaninin ustadının adı unudulduğundan və özünün fitri istedadına görə aşıqlar dastan ənənəsindən bəhrələnərək ona ərənlər tərəfindən buta verildiyi qənaətində olublar. Xalq arasında aşığa marağın çox olduğuna görə məclislərdə ömür yolundan epizodlar və şeirlərini söyləyə-söyləyə bir “İrfani və Türkmən qızı” dastanını yaratmağa çalışıblar. Bu dastan da aşığın şeirlərinin qorunub saxlanmasında, onun tez-tez xatırlanmasında mühüm rol oynayıb. Pertev Naili Boratav Doğuş 1945-ci ildə AÜ-ATCF dergisinin 4-cü sayında “Anadoluda folklor derlemeleri“ adlı məqaləsində “İrfani ve Türkmən qızı“nı “Hikaye olmaya doğru giden macaralara ait epizotlar“ adlandırmışdır. (Zeyrek Y., 2006:74)

3. İrfani Dəmirçilik kəndində mollalıq və aşıqlıq etməklə yanaşı çağdaşı olan aşıqlarla da qarşılaşmışdır. Onlardan yalnız birini, Xəstə Hasanla Xosbiya kəndində qarşılaşmasını toplaya bilmişik.

4. 17-ci və 18-ci yüzillikdə yazıya alınmış cünlərdə İrfaninin şeirlərinə rast gəlinmir. 19-20-ci yüzildə yazıya alınmış cünlərdə İrfaninin 30-a yaxın şeiri var. Bu da bir daha onu göstərir ki, aşıq 18-19-cü yüzillikdə yaşayıb.

5. Hazırda əlimizdə aşığın həyatından bəhs edən iki dastan-rəvayət və 40-a yaxın şeir və bu şeirlərin variant və versiyaları var. Şeirlər onun geniş dünyagörüşlü, islam fəlsəfəsini və təsəvvüfü dərinlən bilən, musiqi duyumlu bir sənətkar olduğunu göstərir. Əldə edilən materiallardan İrfani təxəllüsü ilə şeirlər qoşan Süleymanın 18-19-cu yüzillikdə yaşadığı, yaratdığı musiqi və şeirlərlə çağdaşı olan, özündən sonra yaşayan aşıqlara güclü təsir göstərdiyi aydın olur. Hətta onun yaratdığı saz havası zurnaçılar tərəfindən aranje edilərək rəqs havasına çevrilib. Geniş yayılan “İrfani” yallısı da buna gözəl nümunədir.

Qaynaqlar

1. Alevi-Bektaşî şairləri.(2016). Yayın yönetmeni Bekir Karadeniz, “Kara Mavi“ yayınevi, Ankara.

2. ASLANOĞLU İbrahim. (1977). İrfani, “Sivas folkloru” toplusu, Nisan, sayı 51.

3. ASE. (1986). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 9-cu cild, Bakı.

4. ASE. (1987). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10-cu cild, Bakı.

5. AŞIRLI M., Qıllözdü M., Dərviş O. (2003). Kürüstü Dəmirçihasanını. (Birinci kitab), “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı.

6. AXISKA türk folkloru. (1998). (Toplayanlar və tərtib edənlər: Asif Hacılı Aydın Poladoğlu), “Mütərcim” nəşriyyatı, Bakı.

7. AXISKA türk folkloru. (2008). Tərtibçilər: Atəş Əhmədli, Qədim Qubadlı, “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı. (216-217 səhifələr. Ülfəni 19-cu əsr el şairi)

8. Bağirov Nazim.(2011) Azərbaycan klassik aşığı havaları, Bakı-Trabzon.

9. BAYRI M. Halit. (1955). Aşığı İrfani, “Türk dili” dergisi, sayı 41.

10. BERDZENESVİLİ N., Canaşıa S. (2000). Gürcüstan tarixi (Çevirən H. Hayrığlu), İstanbul.

11. ALPTEKİN A. Berat, COŞKUN M. Nizamettin, Çıldırli Aşığı Şenlik. (2006). Divanı. (Hayatı, şiirleri, atışmaları və hikayeleri), Ankara.

12. ENSAR Aslan. (1980). Aşığı İrfani, “Köz” dergisi, avqust, sayı 5.

13. ƏRƏB və fars sözlərinin lüğəti, (1985). “Yazıcı» nəşriyyatı, Bakı.

14. GÖYÜŞOV Nəsim. (2001). Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri, “Tural-Ə nəşriyyat poliqrafiya mərkəzi”, Bakı.

15. DENİZ Rasim. (1983). İrfanilər, “Erciyes” dergisi, Kayseri, Haziran, sayı 66.

16. DENİZ Rasim. (1983). Çıldırli İrfani hoca, “Erciyes” dergisi, Kayseri, Eylül, sayı 69.

17. DÜNYAMALIYEVA Töhfə. (1987). Molla Vəli Vidadi, “Yazıcı” nəşriyyatı, Bakı, səh. 35.

18. DÜZGÜN Dilaver. (1997). Aşığı Mustafa Ruhani (Hayatı-sanatı-şiirlerinden seçmələr), Atatürk Universiteti yayınları, Erzurum.

19. ƏZİZƏLİYEV Nizami.(2014) Yaranması Naxçıvan ərazisi ilə bağlı olan yallılar xalq ruhunu oxşayan müxtəlif çalarlarla zəngindir, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 24 aprel

20. HACILAR Valeh. (2005). Gürcüstanda Türk xalq ədəbiyyatı ənənələri, “Səda” nəşriyyatı, Bakı.

21. HACIYEV Valeh. (1991). Folklorumuzun üfüqləri. (Azərbaycan-Gürcüstan folklor əlaqələri tarixindən), “Yazıçı” nəşriyyatı,
22. HACILI Asif. (1992) “Qərübəm bu vətəndə”. “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı.
23. HACILI Asif. (2014). Ahıska türkləri: inanc dünyası, “Mütərcim” nəşriyyatı, Bakı.
24. İMAMVERDİYEV İlqar. (2004) Azərbaycan aşığı ifaçılığı sənətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri (Qərb bölgəsi üzrə). Bakı, “Şirvannəşr”, 138 s.
25. İMAMVERDİYEV İlqar. (2006) Azərbaycanın 20 saz havası (III kitab). Bakı, “Şirvannəşr”, 94 s.
26. İSLAM Ansiklopedisi. (1993). 8-ci cild, İstanbul.
27. KAFALI, Mustafa. (2002). “Anadolu’nun Fethi ve Türkləşməsi” Türklər Ansiklopedisi, 6-cı cild.
28. KAMALOĞLU M., Dərviş O., Qarapapaq Ş.(2005). Borçalı aşığı. “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı.
29. KATİB İlham. (2007). Aşuxlux sənəti, Ahıska türklərinin tarixi, edebiyatı və aşıklarının kısa antolojisi (Hazırlayan: İbrahim Türki), Şimkent “Kitap” basması.
30. KAYA Doğan. (1994). Sivasta Âşıklık Geleneği ve Âşık Ruhsati, Sivas.
31. KAYA Doğan. (2004). Yaşnameler, Akçağ yayınları, Ankara.
32. KAYA Doğan. (2009). Âşık Şenlik’in Sevdakar ilə Gülnaz Hanım Hikayəsi, Sivas.
33. KAYA Doğan. (2012). Âşık Şenlik’in Latif Şah İle Mehriban Sultan Hikayesi, Vilayet Yayınları, Ankara.
34. KƏRİMOV Afiz (Hafiz). (2016). “Tasavvufta Musiqi: Urfanî Havaları Haqqında Bazı Araşdırmalar”, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliğı ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Başkanlığının desteğinde; Hacı Bektaş Velî Kültür Derneği Başkanlığı ile Ukrayna-Gürcüstan Beynelhalk Üniversitesinin birlikte 30-31 Mayıs 2016 tarixlerinde düzenlediğı “Türkiye Gürcüstan Bektaşî Kültürü ve Ozanlar Sempozyumu”nda oxunmuş məruzənin mətni.

35. KIRZIOĞLU M. Fahrettin. (1966). “Türk Kültürü” dergisi, (bax : Kazımov İsmayıl . (2012). Axıska türkləri: dil, tarix və folklor, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, səh. 361-375, Bakı.

36. KIRZIOĞLU M. Fahrettin.(1992) Yukarı-Kür və Çoruk Boylarında KIPÇAKLAR. İlk Kıpçaklar (M.Ö.VIII-M.S.VI yy) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden), Atatürk Tarih Kurumu yayınları,7, dizi sayı 121.

37. KOCATÜRK Vasfi Mahir. (1963). Saz Şairləri Antolojisi, “Ayyıldız” matbası, Ankara.

38. KOPUZLU Nusret. (2015). Eski Bir Defteri Karıştıran: Çıldırılı Âşık İrfani'nin Koşmaları, “Bizim Ahıska” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40, səh. 49-50.

39. KOZ M. Sabri. (1987). 1. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri, Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları 1.

40. KÖÇƏRLİ Firudin. (1978). Azərbaycan ədəbiyyatı (iki cildə), birinci cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

41. KUKULOV Tahircan. (1999). Axıska türklərinin tarixinə bir nəzər, Bakı.

42. MƏMMƏDLİ Əkrəm, MƏMMƏDLİ Kənan. (2015). Naxçıvan-Şərur el yallıları, Naxçıvan: “Əcəmi” nəşriyyat poliqrafiya birliyi, 276 səh.

43. MƏMMƏDOV Tariyel. Azərbaycan xalq – professional musiqisi: aşiq sənəti http://www.musigidunya.az/new/read_magazine.asp?id=39&page=4

44. QARAPAPAQ (Məmmədli) Şurəddin. (2000). Borçalı ədəbi mühiti. “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

45. QARAPAPAQ (Məmmədli) Şurəddin. (2004) Borçalı-Ahıska-Kars ortaq ədəbi arealı. Tbilisi.

46. QASIMLI Məhərrəm.(2011) Ozan-aşiq sənəti, “Uğur” nəşriyyatı, Bakı, 304 s.

47. QAYIBOV Hüseyn Əfəndi. (1987). Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmudur, 2 cild, “Elm” nəşriyyatı, Bakı.

48. “ORTAYAYLA” dergisi. (1938). sayı 3, Sivas.
49. RƏHİMBƏYLİ Nailə. (2009) “Ruhani” Aşiq havasının elmi-nəzəri məsələləri, “Dədə Qorqud” jurnalı, sayı 1(30).
50. SATILKAN F. (1942). Ahıskalı İrfaninin Yaş Destanı, “Türk Amacı”, 5-ci sayı, səh. 229-232.
51. ŞAMİL Əli. (2012). Ahıskalı Xəstə Həsən, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı.
52. ŞAMİL Əli. (2013). Axısqalı Xəstə Hasan (şeyrləri və şeyrlərinin yaranması haqqında söhbətlər), Almatı.
53. ŞAMİL Əli (2006). Aşiq Ürfaninin ömür yolu və şeyrləri. “Ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə” 4. Uluslararası Folklor Konfransının materialları. (1-3 noyabr 2006-cı il), AMEA Folklor İnstitutu, 2006, Bakı.
54. ŞAMİL Əzizə, ŞAMİL Əli. (2005). Aşiq İsgəndər Ağbalı. “Səda” nəşriyyatı, Bakı.
55. ŞAMİLOV Əli. (1984). El sənətkarlarımız. Xəstə Həsən. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 29 mart, sayı 67 (13805).
56. ŞAMİLOV Əli. (1986). Xəstə Hasan və müasirləri. “Sovet Gürcüstanı” qəzeti, 1 iyul, sayı 79(9182).
57. TAŞTEMİR Tekin. (2005). Türkiyenin Kafkasya Politikasında Ahıska və Sürgün Halkı Ahıskalılar, İstanbul.
58. URVELİ Orhan. (2007). Ahıska Türkləri və Bölgenin Tarihi, Ahıska Türklərinin Tarixi, Edebiyatı və Âşıqlarının Kısa Antolojisi (Hazırlayan: İbrahim Türki), Şimkent “Kitap” basması.
59. ZEYREK Yunus. (2005). Ahıska Âşıqları: İrfani. “Bizim Ahıska” dergisi, Aralık, sayı 6.
60. ZEYREK Yunus. (2006). Ahıska Araştırmaları, Ankara.
61. YENİ Türk Ansiklopedisi. (1985). 2-ci cild, “Ötüken” nəşriyyatı, İstanbul.

KİTABIN TƏRTİBİ HAQQINDA

Çıldırılı Aşiq İrfani (Süleyman) haqqında kitab nəşrə hazırlayarkən təkrarçılığa yol verməmək, qarışıqlıqdan qaçmaq və istənilən şeiri asan tapmaq üçün oxucunu bilgiləndirməyi də nəzərdə tutduq. Günümüzdə işlənməyən, arxaikləşən və məhəlli sözlərin əlifba sırası ilə lüğətini hazırladıq.

Aşığın şeirlərinin ilk dəfə nə vaxt yazıya alındığını müəyyənləşdirə bilmədik. Dövrü mətbuatda yazılanlar haqqında fikirlərimizi ön sözdə verdik.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün deyil, araşdırıcılar üçün hazırlanırdıqdan əsas aldığımız bir şeiri tam verdik. Həmin şeirin fərqli variant və versiyaları haqqında bilgini səhifənin altına əlavə etdik. Eyni olan bəndlərin birini saxlayıb o birilərini atdıq. Nəşrə hazırladığımız mətnlərin alındığı qaynağı göstərmək üçün M.Halit Bayrının “Türk Dili” dergisinin 1 Şubat 1955-ci ildə çap olunan 41-ci sayındakı “Aşık İrfani” məqaləsindən alınmış şeirlər (M. Halit Bayrı), Vasfi Mahir Kocatürkün 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi “Saz şairləri antolojisi” kitabından alınmış şeirlər (Vasfi Mahir Kocatürk), Ensar Aslanın 1980-ci ildə “Köz” dergisinin avqust ayında, çap olunmuş 5-ci sayındakı “Aşiq İrfani” məqaləsindən alınmış şeirlərin altından (Ensar Aslan), Rasim Denizin 1983-cü ildə, iyun ayında çap olunan 66-cı sayındakı “İrfanilər” məqaləsindən alınmış şeirlərin altından (Deniz Rasim, 1), həmin müəllifin 1983-cü ildə, sentyabr ayında çap olunan 69-cu sayındakı “Çıldırılı İrfani hoca” məqaləsindən alınmış şeirlərin altından (Deniz Rasim, 2), Yunus Zeyrəkin 2005-ci ildə, “Bizim Ahıska” dergisinin 6-cı sayındakı “Ahıska aşıkları. İrfani” məqaləsindən alınmış şeirlərin altından (Yunus Zeyrək), Asif Hacıllının 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi “Qəribəm bu vətəndə” kitabından aldığımız şeirlərin (Asif Hacıllı), Asif Hacıllı və Aydın Poladoğlunun toplayıb tərtib edərək 1998-ci ildə nəşr etdirdikləri “Axısqa türk folklor” kitabından aldığımız şeirlərin altından (Asif Hacıllı və Aydın Poladoğlu), Atəş Əhmədli və Qədim Qubadlının 2008-

ci ildə nəşr etdirdikləri “Axısqa türk folklor” kitabından aldığımız şeirlərin altından (Atəş Əhmədli və Qədim Qubadlının), Doğan Kayanın 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi “Yaşnamələr” kitabından alınan şeirlərin altından (Doğan Kaya), Əli Şamilin 2012-ci ildə nəşr etdirdiyi “Axısqa Xəstə Hasan” kitabından alınan şeirlərin altından (Əli Şamil) yazdıq. Şeiri kimin məqaləsindən almışsa yer-yurd, insan adları ilə bağlı olan izahları həmin araşdırıcıdan aldıq və izahlara lazım gəldikdə münasibətimizi bildirdik.

Kitaba Çıldır Aşıq İrfani haqqında məclislərdə aşıqların söylədikləri dastan-rəvayətlərin mətnlərini variantları ilə birgə daxil etdik. Türkiyədə günümüzdə işlədilən əlifbada ə, x və q işarələri yoxdur. Lakin bu işarələr Azərbaycanda əlifbasında var. Türkiyənin Anadolu bölgəsində, xüsusən də Ərzurum, Kars, Van və b. bölgələrdə həmin işarələrin ifa etdiyi səslərdən danışıda geniş istifadə edilir. Aşıq İrfani ilə bağlı şeirlər də əsasən ə, x, q səsləri geniş yayılmış bölgələrdən toplandığından biz kitabı hazırlayarkən mətnləri Azərbaycan türkcəsinin yazı qaydalarına uyğunlaşdırdıq.

Kitabı hazırlayarkən Doğan Kaya, Sabri Koz, İlqar İmamverdiyev, Kamilə Dadaşzadə, Afiz (Hafiz) Kərimov, Aynur Qəzənfər qızı, Məhsəti Vaqifqızı mənə olduqca böyük köməklik göstərdilər. Onlara və kitabın nəşrində əməyi keçənlərə təşəkkürümü bildirirəm.

Arzu edərdik ki, gənc araşdırıcılar mövzuya yenidən girişsinslər, nəinki kitabdakı nöqsanları aradan qaldırsınlar, Çıldır Aşıq İrfaninin daha təkmlil nəşrlərini ortaya qoysunlar.

QOŞMALAR

AÇILMIŞ

Yenə ziynətləndi hüsnün bağları,
Lala, sümbül, mor mənəvsə açılmış,
Səhər-səhər gahdan gəlir sədalar,
Bülbül kimi xoş lisanın açılmış.

Duyulurmu şu simanın özündən,
Söylədikcə şəkər damlar sözündən,
Ləvənd-i kəkildir, bədir üzündən,
Tel-tel olmuş, top zülflərin açılmış.

Əcəb kimlər ola İrfanin dosdu,
Günbəgün artmaqda canımda qəsdi,
Qorxarım dəymişdir adının dəsti,
Ol səbəbdən giribanın açılmış.

(Ensar Aslan, səh. 28)

BAĞIMIZ

Bizdən salam olsun eşə, yarana,
Qəmə təbdil oldu ülfət çağımız.
Pərakəndə düşdü gönül bülbülü,
Orda qaldı bostan ilə bağımız.

Hasut çoxdur, fitnə qalxmaz aradan,
Alnımıza böylə yazmış yaradan,
İş təqdirin, qismət qalxdı buradan,
Ya suyumuz çəkər, ya torpağımız.

Başına döndüyüm yaradan Qani,
İgid ölsə qalır ad ilə şanı,
Çox da təlaş etmə Xoca İrfani,
Tərlana muqabil olur zağımız.

(Zeyrək Yunus, səh. 37)

BAĞLANDI

Yeni başdan dərddə düşdüm oxlandım,
Dəli könlüm bir sevdaya bağlandı.
Özü şirin, sözü şirin, şux gözəl,
Qənzəsi ox, qaşu yaya bağlandı.

Şirin gülər, şirin söylər, naz eylər,
Hər kəmiyi yüz min türlü saz eylər,
Çarqatı çevirip tel pərvaz eylər,
Sanarsan bulutdu, aya bağlandı.

İrfani yenidən buldu bir dövlət,
Daha hərəcayıya eyləməm minnət,
Əski beynəvadən qalxdı məhəbbət,
İndi könlüm Xürrəmzaya bağlandı.

(Onk Nizaməttin, 8690)

Ensar Aslanın nəşr etdirdiyi şeirin yuxarıdakında elə bir fərqi yoxdur.

Rasim Denizin “Çıldırılı Aşiq İrfani” məqaləsində şeir aşağıdakı variantda verilib.

Necə odlanmayan, necə yanmayan,
Könül, bir saçu-leylaya bağlandı.
Özü şirin, sözü şirin şux gözəl,
Qənzəsi ox, qaşu yaya bağlandı.

Yar oturmuş, cila verir özünə,
Qudrət sürməsini çəkmiş gözünə,
Daranmış zülfünü, dökmüş üzünə,
Sanasan ki, bulud aya bağlandı.

Kəbeyi kevséyindir, qaşın əymələr,
Bu tərifi vəsf edəmiz dəymələr,
Gülabət gömləyi, altun düymələr,
Takılandan qaşu yaya bağlandı.

İrfani yenicə buldu bir dövlət,
Dəymə, kimsələrlə eyləməz ülfət.
Əski sevdliyindən kahdı məhəbbət,
Şimdi könül bir yosmaya bağlandı.

Rasim Denizin həmin məqaləsində Nimetin Onkun məqaləsindən götürdüyü aşağıdakı variantı da verir:

Yeni başdan dərdə düşdüm, oxlandım,
Dəli könül bir sevdaya bağlandı.
Özü şirin, sözü şirin şux gözəl,
Qənzəsi ox, qaşığı yaya bağlandı.

Şirin gülər, şirin söylər, naz eylər,
Hər kəmiyi yüz min dürlü söz eylər,
Çarqat çevirib, tel pərvaz eylər,
Sanarsan bulutdu, aya bağlandı.

İrfani yenidən buldu bir dövlət,
Daha hərcayıya eyləməm minnət,
Əski bivəfadan kahdı məhəbbət,
İndi könlüm Xürrəmzaya bağlandı.

Rasim Denizin həmin məqaləsində Saminin şeir məcmuəsindən götürdüyü üçüncü variant belədir:

Necə ağlamayım şah-i ləvəhril,
Dəli könül bir sevdaya bağlandı.
Sözü şirin, kəndi nazik əfəndim,
Qənzəsi ox, qaşığı yaya bağlandı.
Pəri-peykər cila vermiş özünə,
Qüdrətullah sürmə çəkmiş gözünə,
Siyah kəkilləri tökmüş üzünə,
Mən sandım ki, bulud aya bağlandı.
İrfaniyəm qönməz başa bir dövlət,
Qeyri yadlar ilə eyləməm ülfət,
Əski sevdliyindən kahdı məhəbbət,
Şimdi yeni bir sevdaya bağlandı.

BƏLASIDIR

Nədir bu həngamə vakt-ı səhərdə,
Dərdimənd bülbülün vaveylasıdır.
Məhəbbət yelləri əsdikcə sərdə,
Çək cəvrini, yarın baş bəlasıdır.

Mən halımı yara etsəm ifadə,
Mərhəmətsiz zalım gəlməz imdadə,
Sırr-i yar ilə mülk-i fənada,
Necə tərək eyləsin o silasıdır.

Çox gördük, keçirdik fələk devrini,
Xeyli çəkdim bu dilbərin cəvrini,
Kimsə bilməz dərunumun, dərdini,
İrfanı bir Türkmən mübtəlasıdır.

(Deniz Rasim , 2, səh. 15)

BİLMƏZSƏN

Əl çək təbib, əl çək dərdli sinəmdən,
Sən mənim dərdimə çara bilməzsən.
Sən necə təbibsən yoxdur ilacın,
Yaram içərdəndir sara bilməzsən.

Yıxılsın fələyin tacıyla-taxdı,
Ox vurdu sinəmə, al qanıma axdı,
Əzəl verməsəydin ikrarı, əhdi,
O ki ikrarında dura bilməzsən.

Dinlə Sənəm Qul İrfanı sözlərin,
Yaxdı ciyərimi atəş-közlərin,
Ağlasana, nə durursan gözlərim,
Daha yar yüzünü görə bilməzsən.

(Ensar Aslan, səh. 24)

Rasim Denizin və Nizaməttin Onkun məqalələrində şeirin birinci bəndləri yuxarıdakı ilə eyni olduğundan ixtisar etdik. İkinci və üçüncü bəndlərdə fərq olduğuna görə aşağıda veririk.

Yıxılsın fələyin tacınan-taxdı,
Elə bir ox vurdu hicranım axdı,
O yar da vermişti ikrarı əhdi
O ki ikrarında dura bilməzsən.

İrfaniyəm başa gəlməz sözlərim,
Qələm alar, kağız üstə izlərim,
Nə durursan, ağlasana gözlərim,
Bir daha o yarı görə bilməzsən.

Yunuz Zeyrəkin nəşr etdirdiyi şeir dörd bənddir. Birinci və ikinci bəndi Ensar Aslanın nəşr etdirdiyi ilə eynidir. Üçüncü bənddəki fərq isə aşağıdakı kimidir:

Qaradır qaşların, gözlərin xayın,
Çəkməyəm nə bilir bu eşqin yayın,
Yıxdın, viran etdin könlüm sarayın,
Sən ki bir daşını hörə bilməzsən.

İrfaniyəm bu sirləri gizlərim,
Xəncər alıb bağrım başın közlərim,
Nə durursan, ağlasana gözlərim,
Dahi yar yüzünü görə bilməzsən.

BU SEVDA

Ta əzəldən bu sevdayı bilməzdim,
Bir gözəldən yadigardır, bu sevda,
Çəkən bilir eşq ataşı nədəndir,
Çəkməyəm nə bilsin, nədir bu sevda?!

Sağımda, solumda duran mələkdir,
Haq yolunda qəbul olan diləkdir,

Sevda dedikləri oddan köynəkdir,
Geyən bilir, nasıl nardır bu sevda.

İrfani der: sana eylədim nəzər,
Çox zamandır ahı-zarından gəzər,
Sevdana düşənlər yolundan azar,
Mənə sərməyəsiz kardı bu sevda.

(Ensar Aslan, səh. 27-28)

ÇILDIRIN¹

Bu qışın da qışlasında qışladıq,
Görüm mamur olsun eli Çıldırın.
Hoçuvandan bəri gəlir dərəsi,
Əsər, əksik olmaz yeli Çıldırın.

Yaz olanda gəlir qələm qaşlılar,
Güz olanda gedər siyah saçlılar,
Zərdən zərgüşlular, yaşıl başlılar,
Dolmuş sona ilə gölü Çıldırın.

İrfani yalvarır Qanı Xudaya,
Qaracaoğlanı gəlsin qadaya²,
Türkmən qızın alıp keçəm adaya,
Daha uğramasın yolu Çıldırın.

(Ensar Aslan, səh. 28-29)

¹ İrfaninin “Gəlmədi” qoşmasının müxtəlif variantlarında “Dahi bitməz oldu gülü Çıldırın” mısrası var. Belə güman edirik ki, şeir dörd və ya beş bəndmiş. Misra da unudulmuş bəndlərdəndir. Çünki “Gəlmədi” qoşmasında bu misra yerinə düşür. – tərtibçidən.

² Bu misra Aşıq Şərəf Taşlıovanın söylədiyi “İrfani xoca və türkmən qızı” dastanında “Səni sevməyənlər gəlsin qadaya” şəkilindədir. Bizçə bu misra doğrudur. Qaracaoğlanın adının çəkilməsi burada yersiz görünür. – tərtibçidən.

CİLVƏLƏNİRSƏN

Nədir cürmün, söylə ey şux-i bəyaz,
Niçin məndən böylə şüphələnirsən.
Bizlərə gələndə, naz üstünə naz,
Gedər, yad əliylə cİlvələnirsən.

Bu dil-i məhzunum, bir dəm şad olmaz,
Hər şahin olduğu yerdə sar olmaz,
Əgər ki naz isə, böylə naz olmaz,
Hər gün də dirilir, öfkələnirsən.

İrfani, nafilə gəl savaş etmə,
Fələyə qəhr edib belini bükmə,
Vəfasız dilbərin cevriyi çəkmə,
Yazıq könül sana örsələnirsən.

(Ensar Aslan, səh. 30)

GƏLMƏDİ

Be ağalar hankı dərdim söyləyim,
Yarım yad ellərə getdi, gəlmədi.
Tərk eylədi vətəniyi, yurdunu,
Qəm ölkəsin suyun içdi gəlmədi.

Hey sevdiyim, xar olurmu güllərdə,
Söyləməz olmuşdur ismi dillərdə,
Bu həsrət gözlərim qaldı yollarda,
Yarım qürbət elə düşdü gəlmədi.

Be qazilər İrfaniyi öldürün,
Yoxsa bu dərdirinə dərman bildirin,
Daha bitməz oldu gülü Çıldırım,
Türkmən Kars elinə aşdı gəlmədi.

(Bayrı M. Halit, səh. 304)

Be ağalar necə məcnun olmayım,
Yarım yad ellərə köşdü, gəlmədi.
Tərk eylənmiş vətəninini, elini,
Qəm ölkənin suyun içdi gəlmədi.

Xalı-xərac gör Çin-i Maçindən,
Gözəl bir busə ver əhmər içindən,
Bir kəz xəlvət oldu getdi laçından
Tərsinədir göldən uçdu gəlmədi.

(Ensar Aslan, səh. 31-32)

(Şirin son bəndində M.Halit Bayrıda “qazilər”, Ensar Aslanda “ağalar” kimidir.

Rasim Denizin məqaləsində şeir beş bənddir və aşağıdakı şəkildədir.

Hey ağalar necə məhzun olmayım.
Yarım yad ellərə köşdü, gəlmədi.
Tərk eylədi vətəninini, elini,
Gömülğanın suyun içdi gəlmədi.

Qanıya ol mənəm şirin makalım,
Dahi guşumdadır sadayı alım,
Nazu- qəmzə ilə şu qanlı zalım,
Kəsdi qara bağrım, biçdi, gəlmədi.

Gəlməmişdi səncileyin cahana,
Bir mələksimadır yoxdur bahana,
Dedim ki, toxuram tülün şahana,
Duyuq düşdü, eldən uçdu gəlmədi.

Xalı-xərac olur Çin-Maçindən,
Didəm bir muy vurur siyah saçından,
Bir kəz hıfzın bulmuşdur Laçından
Pür-sonadır, göldən uçdu gəlmədi.

Hey ağalar İrfaniyi güldürün,
Var isə dərdinə dərman, bildirin,

Dahi bitməz oldu gülü Çıldırın,
Türkmən Kars elinə köçdü, gəlmədi.

DENİR

Aşkar cismim yaşı misal-ı Ceyhun,
Haldan bilən yara arifan denir.
Bir saçı leylaya olmuşam məftun,
Sevda çəkməyə nə fakılan denir.

Ağladır yarını, kəndisi gülməz,
Gəlməmiş başına sevdayı bilməz,
Rəhmi yox, aşığa ihmaya gəlməz,
Böylə bivəfaya mihriban denir,

Ağlın olsa İrfaniyə gülməzsən,
Aşınalıq nədir onu bilməzsən,
Mərhəmətsiz, sən imana gəlməzsən,
Buna Türkman denməz, “tərk-imran” denir.

(Deniz Rasim , 1, səh. 9)

DERLƏR

Aşiq ta məşuqa verirsə bada,
Bu eşqin tasını al iç, qan derlər.
Bu eşq, bu sevda indi qanımda,
Onun üçün məhşərədək yan derlər.

Yar sənin yolunda olmuşam dindar,
Eşq ataşı sərdi cana bir mindər,
Yusuf-i Züleyxa, Dara-İskəndər,
Çəkdi bu sevdayı Süleyman derler.

Çox ağlarsın İrfaniyi gülməzsən,
Sevda nə hal olduğunu bilməzsən,

Yüz möcüzat görsən islam olmazsan,
Sizə Türkmən deyil, türk iman derler.

(Ensar Aslan, səh. 30)

Nüsret Kopuzlunun “Bizim Ahıska” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40-da nəşr edilən şeiri Ensar Arslanın nəşr etdirdiyi ilə eynidir.

DOLANAYIM

Şahin əldən uçdu, yenə qəm gəldi,
Çıxdı asimana, nə dolanayım.
Səndən oxlanmışam, kimə qılam dad,
Nə sultana-xana, nə dolanayım.

Xoyrat girdi dost bağından bar aldı,
Qırmızı gül, çevrə-yanın xar aldı,
Əvvəlcə ağlımı başdan yar aldı,
Olmuşam divanə, nə dolanayım.

İrfani der: Haqdan olsun imdadım,
Asimana çıxdı dedi-fəryadım,
Yandım, tütdüm məleyiklər şahadım,
Ya şama pərvanə, nə dolanayım.

(Ensar Aslan səh. 28)

DURNAM

Sabah namazında Zarşat düzündən,
En Qaraçayırı bulasan durnam.
Aş Lavaş gədiyin, bağla qatarın,
Məkan-ı Daşbaşı görəsən durnam.

İrişdi, Külverən qalır sağ yana,
Çıx Qızılverana, en Kamervana,
Albız ıssızlıqdır, Cala virana,
Orda da bir zaman qalasan, durnam.

Səfil Ağçaqala döndümü yazı,
Uğrama Kakaça, bəlkə yol aza,
Oralar susuzdur, keç get Cambaza,
Qarasuda qərar qılasan durnam.

Zinzallar çəkildi ucadan-uca,
Xəbər al Çamdırı, gör halı necə?
Suxara mamurdur barın bir gecə,
Dosd köyündə mehman olasan durnam.

Köyhas süvaridir, Purut piyada,
Urtayla, Meredis qalmasın yada,
Qırx Çataxbaşdır, keç Zurzunada,
Künduzhev öz köyüm, biləsən durnam.

Yolun düşər Otağvanın sağına,
Uğra Ardahana öylə çağına,
İkinci namazı çıx Cin dağına,
Qarış Qamərəyə, bina sal durnam.

Yeri durnam, yeri dönmə izindən,
Aləmi mat etdin xoş avazından,
Əsli türkmən qızı, Xırmandalıdan,
Yarımdan bir xəbər alasan durnam.

Tez pərvaz eyləyin, tez qanad çalın,
O nazlı yarımdan bir xəbər alın,
İrfani xocada beklıyor yolun,
Bəlkə bu günlərdə gələsən durnam.

(Ensar Aslan, səh. 26-27)

Şeirdə Çıldırın kəndlərini, dağ, dərə, təpə və s. adları sadalanılır.

Nizaməttin Onkun nəşr etdirdiyi şeir də yuxarıdakı ilə demək olar ki, eynidir. Bir iki yer adında və sözdə fərq var. Rasim Denizin məqaləsindəki şeirin Ensar Aslanın çap etdirdiyindən fərqi bunlardır: Birinci bəndin son misrası “Qarış Daşbaşında Gölə, sən durnam”, ikinci bənddəki ikinci misra “Aş Qızılkilə-

dən keç, Kamervana”, üçüncü bəndin üç və dördüncü misraları “Gəl Suqatışandan, var en Canbaza, Canbaz-Çuxurunda güləsən durnam”, dördüncü bəndin dördüncü misrası “Əylənib rahatı bulasan durnam” kimidir.

DÜŞƏRMI

Bir fəqir bus etsə şah damanını,
Təqdir etmək alışana düşərmi?
Bir igidin yaman dərdi olmasa,
Dərman üçün heç Loğmana düşərmi?

Şux didələrin dəmdə olmasa,
Tiğ qəmzələrin qəmdə olmasa,
Pərvanənin meyli şamda olmasa,
Dolanır, fırlanır nara düşərmi?

İrfanim der: zikrin kəsmə Mövladan,
Məcnun nələr çəkdi bilsən Leyladan,
Səfil bayquş ləzzət bulsa leyladan,
Firar edib heç virana düşərmi?

(Zeyrək Yunus, 36)

DÜŞƏSƏN

Başıma gətirdin olmaz qovğayı,
Barı könül sən de, qana düşəsən,
Maya səndən oldu, kimdən biləyim,
Bir vəfasız mehrinə düşəsən.

Ağlamaqdan getdi gözüm qarası,
Sağalırımı böylə oxun yarası,
Min təbib cəm olsa yoxdur çarası,
Yara göyü yaradana düşəsən,

El içində məcnun oldu İrfani,
Bir şux Türkmənə qul etdin məni,
Bağrı yanıq, giryan olasan səni,
Olmaz dərdə, qəm- hicrana düşsən.

(Ensar Aslan, səh. 32)

Nüsret Kopuzlunun “Bizim Ahıska” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40-da nəşr edilən şeirin Ensar Arslanın nəşr etdirdiyindən fərqi bunlardır: 2-ci misra “Yürü könül seni kana düşsin”, 3-cü misra “Mayasından oldu, kimden bileyim”, 5-ci misra “Göz süzəndə güzel edalaşanda”, 10-cu misra “Bir şuh-i Türkman’a kul etti beni” kimidir

EDƏRLƏR

Aşiqi məşuqdan cüda qılanlar,
Bilməm onlar nə cəsərət edərlər.
Könül də Xüdanın nəzərgahıdır,
Onu yaxmasına qeyrət edərlər.

Varam, düşəm sultanlara, xanlara,
Bu xüsusda çıxdım çox divanlara,
Mənim bu işimə ket vuranlara,
Ruz-i məhşərədək ta'at edərlər.

Hər təbib saramaz bu yaramızı,
Qəm-hicran kəsdi muradımızı,
İrfani der: bizim macəramızı,
Bizdən sonra bir hekayət edərlər.

(Ensar Aslan, səh. 32-33)

GETDİ

Bir növrəstə, növcivanın ucundan,
Olanca axlımız havaya getdi.
Leyl-ü-nahar ədasından-nazından,
Ömrüm sərmayəsi yağmaya getdi.

Atəşimdən bahrə daldı səməklər,
Hanı bunca mədhin qəzəl deməklər?
Ta əzəldən çəkdicəyim əməklər,
Bulmadım vəfasın, hər zaya getdi.

Canım müştəq məhəbbətin meyinə,
Hər dəm qonar, yavru, zülfün muyunə,
İrfani, əzm etsəm dostun köyünə,
Derlər ki Məcnundur Leylaya getdi.

(Kocatürk Vasif Mahir, 272)

Ensar Aslan (səh. 29-30) və Nüsret Kopuzlunun “Bizim Ahıs-ka” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40, səhifə 49 nəşr etdirdiyi “Getdi” rədifli qoşmaların yuxarıdakı ilə fərqi çox azdır.

GƏLDİN

Nəzakətli yarım, sər bərabərim,
Ey mənim cananım, sən səfa gəldin.
Gözləri xumarım, lala rüxsarım,
Dərdlərə dərmanım, sən səfa gəldin.

Ey mina gərdanlım, qədd-i ararım
Buxağı billurum, sədr-i mərmərim,
İqbalım, dövlətim, şahım, sərdarım,
Əfəndim, sultanım, sən səfa gəldin.

Tuti, qumru dillim, tovuz-u nəzim,
Ufacıq cilvəlim, ördəyi- qazım,

Şahım və şahbazım, bağ-i Şirazım,
Üsküfi tərhanım, sən səfa gəldin.

Qolları salıncaq, qədd-i surahım,
Qəmzəsi cəlladım, çeşm-i siyahım,
Mehrab-i minbərim, həm qıbləgahım,
Həm əbr-kamanım, sən səfa gəldin.

Der ki bu İrfani: Səm mənim canım,
Gülməzsən, gələli dildə dəhanım,
Guşunda küpəli, təzə gülşanım,
Sərv-i xuramanım sən səfa gəldin.

(Deniz Rasim, 1, səh. 9)

GƏLMƏDİ

Hey ağalar necə mahzun olmayım,
Yarım yad ellərə köçdü, gəlmədi.
Tərk eylədi vətəninini, elini,
Gömülqanın suyun işdi gəlmədi.

Kanıya ol mənim şirin makalım,
Daha guşumdadır sadayı alim,
Nazu-qəmzə ilə şu qanlı zalım,
Kəsdi qara bağrım biçdi gəlmədi.

Gəlməmişdi səncileyin cihana,
Bir mələk simadır yoxdur bahana,
Didim ki, toxuram tülün şahana,
Duyuq düşdü, eldən uşdu gəlmədi

Xalı-xaraç olur Çin-Maçindən,
Didəm bir muy virür, siyah saçından,
Bir kəz hıfzın bulmuşdur laçından,
Pir-sonadır, göldən uşdu gəlmədi.

Hey ağalar İrfaniyi güldürün,
Var isə dərdinə dərman, bildirin,
Dahi bitməz oldu gülü Çıldırın,
Türkmən Kars elinə köşdü gəlmədi.

(Deniz Rasim, 1, səh. 8)

Ensar Aslan və Nüsret Kopuzlunun “Bizim Ahıska” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40-da nəşr edilən “Gəlmədi” rədifli qoşmanın 4-cü misrası “Qəm ölkənin suyun içti gəlmədi“, Ensar Aslanda 9-cu misra “Be qazilər bu İrfaniyi öldürün“, Nüsret Kopuzluda “Hey ağalar bu İrfanı öldürün“, 10-cu misra Ensar Aslan və Nüsret Kopuzluda “Yoxsa bu derdime dərman bildirin“ kimidir. Ensar Aslan və Nüsret Kopuzluda şeir 3 bənddir. Nüsret Kopuzlunun nəşrindəki ikinci bənd isə belədir:

Hey ağalar haraç gör Çin Maçın’dən
Güzel, bir bûse ver ahmer vechindən
Bir kez halvet aldı gitti laçından
Ter sunadır gölden uçtu gelmedi.

GƏLMİŞƏM

Daha pünhan tutma mənim dərdimi,
Bir dərdim var, min loğmana gəlmişəm.
And verirəm Məhəmmədin başına,
Duacıyam, qədd-imana gəlmişəm.

Dedim yüz min qafiyədən, qəzəldən,
Bu dərdimi pünhan tutma tez eldən,
Bir sevdanın cünunyum əzəldən,
Duaçıyam qədd-imana gəlmişəm.

İrfani məhrumdur, binəva quldur,
Eşqin qədimidir, arızdə güldür,
Ya çırağ et, ya bağışla, ya öldür,
Möhür dəsti Süleymana gəlmişəm.

(Onk Nizaməttin, 8690)

Rasim Denizin məqaləsində şeir yuxarıdakı ilə eynidir. Ensar Aslanın nəşr etdiyi (səh. 25-26) şeirdəki fərqli misralar aşağıdakılardır:

Min dərdim var, bir dərmana gəlmişəm.
Çevir Şərif, Məhəmmədin başına.
Mənim dərdim pünhan tutma tez eldən,
Alışiban yana-yana gəlmişəm.

Ensar Aslan şeirdəki “Çevir Şərif, Məhəmmədin başına” misrasınındakı Şərif və Məhəmmədin paşanın oğlanlarının adı olduğunu yazır.

Yunus Zeyrəkin məqaləsində şeir aşağıdakı kimidir:

Dahi pünhan doğmuş bilməm dərdimi,
Dərman üçün bir loğmana gəlmişəm.
Çevir Şərif, Muhammədin başına,
Duacıyam qədd-imana gəlmişəm.

İrfani məhrumdur binəva quldur,
Eşqin qadimidir, ariz deyildir,
Ya lutuf qıl, ya çıraq et, ya öldür,
Mihir sahibi Süleymana gəlmişəm.

GƏTİRDİM

Şükür yaradana, çox şükür,
Min dərdimə bir dərmanı gətirdim.
İllər ilə intizarın çəkdiyim,
Pəri-peykər növcəvanı gətirdim.

Tifilkən sevmişdim pəri-peykəri,
Ol səbəbdən olmuşam mən sərsəri,
Bir mina gərdanlı qədd-i ararı,
Təzə zülfü pərişanı gətirdim.

Bizi ihrak edən hicran gözüdür,
Mərifətdə Züleyxanın özüdür,

Sakın demə bir Türkmənin qızıdır,
Bir əhl-i dil, gövhər kanı gətirdim.

Keçmək olmaz ol dilbərin nazından,
Bülbül sada eylər xub-avazından,
Xeyli gündür uçurmuşum bazımdan,
Toru saldım o tərlanı gətirdim.

Kimsə bilməz İrfaninin dərdini,
Bülbül kimi bəslər idi gülünü.
Viran etdim Harmandarın elini,
Alagözlü bir Türkməni gətirdim.

(Deniz Rasim, 2, səh. 13)

Yunus Zeyrəkin məqaləsində şeir aşağıdakı kimidir:

Şükür olsun yaradana çox şükür,
Bir dərdimə min dərmanı gətirdim.
İllər var ki, arzumanın çəkərdim,
Pəri-peykər növcəvanı gətirdim.

Eşk-i firak edən hicran gözüdür,
Mərifət də Zəlihanın özüdür,
Sakın demə bir Türkmənin qızıdır,
Budur gözəllərin xanı, gətirdim.

Qaranlıq gecədə Qəmər doğuşlum,
Qəsdı can alıcı, peykər vuruşlum,
Məleykə sifətli, maral baxışlım,
Zülfü süsən, o reyhanı gətirdim.

Kim bilir İrfanın dərd-i dilini,
Bülbül kimi gözəddirdim yolunu,
Hacil etdim Harmandarın ilini,
Ala gözlü bir Türkməni gətirdim.

GƏTİRİR

Gəl, mənim sevdiyim, hərəcayı dilbər,
Yanağın dağlardan lala gətirir.
Dolaşdım dünyayı, bulunmaz dəngin,
Qorxuram başıma bəla gətirir.

Xınalı kəkliyə bənzər səkişin,
Zay etdi ağılımı məlul baxışın,
Hər kim görsə sənin bu salınşın,
Əgər kafir olsa yola gətirir.

Qəhbə fələk, nə düşmüşsən qəsdimə!
Ya Rəbb, sən qovuşdur məni dostuma,
Sallana-sallana gəlsə üstümə,
Ölmüş İrfaniyi dilə gətirir.

(Kocatürk Vasif Mahir, 271)

GƏZƏR

Eşqin əlaməti sərdə dolanı,
Cuş edər bir zaman bi-macal gəzər.
Bulmazsa cananı ruh-i rəvanı,
Əl çəkər dünyadan, ol işgal gəzər.

Görünməz gözümə tacu-taxt, kaba,
Mal-dövlət yanımda bir pula cıya.
Bir təbər, bir külah, bir köhnə əba,
Aşiqi sadıqlər bu misal gəzər.

İrfani der: şu mənaya varamam,
Taqətim yox, bunca səbir duramam,
Çoxdan bəri ovçusuyam vuramam,
Könül səhrasında bir maral gəzər.

(Ensar Aslan, səh. 31)

QALMASIN

Qurban olam yarın ala gözünə,
Kabab olcaq tənim eşq közünə.
Məni görür vala çəkər üzünə
Der ki: “Naməhrəmdir” bizə gəlməsin

Aləm bilir gözəllərdən gözəlsən,
Bâran tükənmiş bağçadakı xəzəlsən,
Nə çöhrə-tərəs bu dərddən düzəlsən,
Hər dəm pərişandır sunam gülməsin.

İrfani der: Mənim bu xallı yarım,
Bu xallıya qurban, bu şirin canım,
Bir de üzün-üzə hey qanlı zalım,
Barı həsrət qiyamətə qalmasın.

(Deniz Rasim, 1, səh. 8)

QƏBAHƏTMİDİR

Kitabım, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Bugün dost köyündə ziyarətimdir.
Qibləgah daşına boyun əyməyim,
Gündüz zikrim, gecə ibadətimdir.

Gün savanda, gözəl ədalaşanda,
Bülbül gülşənində sədalaşanda,
Bir heca üzündən cüdalaşanda,
Rəqib-i möhnətdə mələmətmidir?!

Qərrib İrfaniyi saldın naraya,
Məlhəm olmaz ürəkdəki yaraya,
Sənin kimi cahil, qəlbi qaraya,
Cana könül verdim qəbahətmidir.

(Ensar Aslan, səh. 31)

Nusret Kopuzlunun “Bizim Ahıska” dergisi, 2015-ci il, sonbahar, sayı 40-da nəşr edilən şeirin Ensar Arslanın nəşr etdirdiyindən fərqi bunlardır: 3-cü misra Kible-i kaşına boyun eğime, 5-ci misra Göz süzəndə gözəl ədalaşanda, 7-ci misra Bir ləhçə yüzündən cüdaləşanda kimidir.

Rasim Denizin məqaləsində şeir aşağıdakı kimidir:

Kitabım Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hələ dostun köyü ziyarətimdir.
Qiblə-vəs qaşlarına baş əydiyim,
Gece zikrim, gündüz ibadətimdir.

Bülbül gül dalında sədalaşanda,
Aşiq məşuqula vidalaşanda,
Bir ləhzə didəmdən cüdaləşanda,
Fəraq-i möhnətdə məlamətimdir?!

Qərib İrfaniyi yaxdın naraya,
Mərhəmətin yox sinəmdəki yaraya,
Sən kimi vəfasız, qəlbi qaraya,
Meyil vermək mənim qəbahətimdir.

QƏDƏR

Ay ağalar, bu dərd məni öldürür,
Arayıb dərmanın bulana qədər.
Könül vaz keçəmir əski yarından,
Çəkərəm həsrətin ölənə qədər.

Çəşm-i yaşdan namə yazdım, gəlündi,
Əgər loğmanısan, dərdim bil indi,
Dəmür çarux geydim, o da dəlindi,
Könül sevduyunu bulana qədər.

İrfani der: bu bağımız talansun,
Xəstə konlum yar boynuna tolansun,

Sən aşıxsın, yar qədrüni bilənsün,
Yarı canım getdi gülənə qədər.

(Hacılı Asif, səh. 195)

Şeir Axıska türk folkloru. (2008). Tərtibçilər: Atəş Əhmədli, Qədim Qubadlı, “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı, səh. 216-217-də də eynilə verilmişdir.

QOCALUR

Ab-u, ataş həqiqətdən xəlq oldu,
Neçə-neçə şirin canlar qocaldı.
Qəm yeyib, qəm içmə divana könül,
Hökümət sahibi xanlar qocalur.

Yaxşı adam bu dünyada ölməsin,
Yaman adam uzun ömür sürməsin,
Oğulsuz adamın varı olmasın,
Hər səhər malını sanar qocalur.

İrfani der: müxənnət yetişməz dada,
Aşınanın sir sözün tez vermə yada,
Bir adam ki, yoxsul düşsə dünyada,
Hər yetən üzünü danlar qocalur.

(Atəş Əhmədli və Qədim Qubadlı, səh. 216)

QIZLARIN

Əzəl bahar, yaz ayları gələndə,
Açılır bağçada gülü qızların.
Tərləmiş tərləmiş tökülmüş üzdən,
Axar ləblərindən balı qızların.

Hurilərini pərilərin eşisin,
Bu divanə könlümün yoldaşısın,

Əlli qızın, yüz gəlinin başısın,
Sarmağa gəlişür beli qızların.

İrfani der, öldüyümü bilsələr,
Yığılıp da cənazəmi qılsalar,
Məzarımı yol üsündə qursalar,
Üstündən uğraşa yolu qızların.

(Zeyrək Yunus, 37)

Bu şeirin bir variantını Qazaxıstanın Talqar şəhərində yaşayan Aşıq Mürtaza Xəstə Hasanın şeri kimi oxuyurdu. Ona görə də biz “Axısqalı Xəstə Hasan” kitabına da daxil etmişdik. (Bax: “Axısqalı Xəstə Hasan” (Şeirləri və şeirlərinin yaranması haqqında söhbətlər), “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2012, səh. 95)

KÖNLÜMÜN

Dilbər sənin ilə badə içəlim,
Bu gün zövq-ü səfasıdır könlümün.
Dedim, hərcayıdən əl çəkmədin,
Dəymə, çəksin cəzasıdır könlümün.

Genə sevdaların aldı yanımı,
Yara peşkəş dedim şirin canımı,
Öldürsən də alan olmaz qanımı,
Kəndi hüsn-i rızasıdır könlümün.

Mənə vazgəl derlər ləb-i mərcandan,
Mən onu sevmişəm can ilə candan,
Ölərəm, ayrılımam zülf-i reyhandan,
Böylə əhd-i vefasıdır könlümün.

(Deniz Rasim, 2, səh. 14)

Rasim Deniz şeiri Nizaməddin Onkun “Türk folklor araş-tırmaları” dergisindən aldığını göstərir və ardınca Şair Sa-mının “Şeir məcmuəsi”ndən aldığı aşağıdakı variantı verir.

Camalın görməyə gündə bir kərə,
İbtidada qəzasıdır könlümün.
Mərhəmət yoxmudur fələkdə zərrə,
Çəksin, böylə əzasıdır könlümün.

Mənə sevdaların aldı yanımı,
Öldürsələr alan yoxdur qanımı,
Dost yolunda fəda qılam canımı,
Kəndi hüsn-i rızasıdır könlümün.

İrfaniyəm, bağçalıyam, bağlıyam,
Eşq oduna ciyərimi dağlıyam,
Yarın saçağında qolu bağlıyam,
Dəymə çəksin, cəzasıdır könlümün.

MÜNASİBDİR

Hər səhər, hər səhər ey şux-i huban,
Çıxıb salınmağa yol münasibdir.
Qulluğunda durub, xidmət etməyə,
Bizim kimi ədna qul münasibdir.

İşləmə əntari, basma firəngi,
Filəmənək şalvarın boncuğu rengi,
Bəyaz topuq ilə ediyor cəngi,
Çiftə tabancaya bel münasibdir.

Bir münasib cübbə yaraşır ona,
Yürüdükçə həyat verir insana,
Simiyənə kəmə, zərbab miltana,
Şamşəli qapuda dal münasibdir.

Belinə yakışır alması bıçaq,
Kaplama qılıcı, sərdə boyca haq
Ayətlə yazılı demiş ki qolçaq,
Zərnişan tüfəngə əl münasibdir.

Açılma İrfani, olursun nahax,
Dərdin pünhan eylə, dörd yanına bax,
Mədh etdiyini dilbər mədhə müstəhax,
Ne qədər mədh etsən dil münasibdir.

(Ensar Aslan, səh. 33)

Möhürbənddə “Mədh etdiyini dilbər” deyilsə də, yəni şeyrin qadına həsr edildiyini söyləsə də bəldə “Çiftə tabanca”dan, belinə almalı bıçağın yaraşdığından və s. söz açılır. Bunlar da kişi geyiminin əlamətləri sayılır. Gözünür o dövüdə Türkmən qızları da kişilər kimi, tapanca, qılınc gəzdirlərmiş.

UCUNDAN

Pərişan eyləmə yar siyah zülfün,
Sərdə zülf-i pərişanım ucundan.
Aləm yanmaz, mən yanarım nədəndir?
Mənim də yandığım sənin ucundan!

Busə üçün yanaqları yarıılır,
Ol səbəbdən məndə kövsər darılır,
Pərdələnir, mah üzünə sərpilir,
Halqa düşər zənəxdanın ucundan!

Hər yana xəbərlər getdi sevdiyim,
Cəfa kar eylədi cana sevdiyim,
Şimdi mürvətmidir sinə, sevdiyim,
Yana İrfan bu sevdanın ucundan.

(Ensar Aslan, səh. 32)

UYANIQDIR

Cananım ki mənə verdi bir bada,
Ara yerdə sunan saqi dönükdür.
Bu eşq, bu sevda ki gəldi sərimə,
Könül nə uykuda, nə uyanıqdır.

Salınan nur sinə bir pişəkəşdir,
Sevda gizli deyil, sirmimiz faşdır,
Biz bir pərvanəyiz, eşq bir atəşdir,
Şirin canım atəşlərə yanıqdır.

Levh-i qələm böylə imiş yazımız,
Haqqın buyruğuna yoxdur sözüümüz,
Ta tifildən bəri könlü üzümüz,
Durulmaz könlümüz pək bulanıqdır.

O yar hansıdır ki, yarına yana,
Terahüm eyləyüb hal-pərişana,
İrfaniyəm düşdüm eşq-i cünuna,
Xoyrat əl uzatmış gül budanıqdır.

(Deniz Rasim, 2, səh. 14)

YANAĞINA

Bülbül sədalının, imran dillinin,
Mübtəla olmuşam al yanağına.
Əsər bad-i səba, qalxar çənbərə,
Tökülür zülfündən tel yanağına.

Hüsnün kitabını əzbərdən oxu,
İşıqı bənd edər gözlərin şövqü,
İmandan rəng alub, ənbərdən qoxu,
Öylə cilmə verip gül yanağına.

Bir gün olur hüsnün bağı dərilir,
Dəli könül xəyallara sarılır,
İrfani der: axan qanlar durulur,
Dəysə bu sailin dil yanağına.

(Zeyrek Yunus, 37)

YAR İLƏ

Biz isə şux ilə eylədik fasil,
Həm vuslat müyəssər, həm murad hasil,
İkimiz birbirimizə olduq muttasıl,
Əcəb sinə-saf olduqda yar ilə.

Dəmi işrət etdik dünya cər yetər,
Məsud olub, həm şakıyıp, həm ötər,
Məyər onun dərdi məndən beş betər,
Ya incinə, ya küsə, ya darıla.

Demiş yarım xun-i bağrın əzməsin,
Getdi deyü sakın əlin üzməsin,
Mən onunam, məndin iraq gəzməsin,
Hazır olsun bir kaç həvadar ilə.

İrfani, bax bu cananın sözüne,
Demiş fikr etməsin özü-özünə,
Baxamadım keşiş babam üzünə,
Bunaldım qeyrət, yandım ar ilə.

(Deniz Rasim, 1, səh. 8)

Şeirin ilk bədni və ya bəndləri yoxdur, qaffiyəsində də pozuqlar var.

YAYLALAR

Hanı yaylam, hanı sənin əzəlin,
Güz olanda bağlar dökər xəzəlin,
Səndə mehman olmuş mənim gözəlim,
Yarım köçüb, viran qalan yaylalar.

Yaylada yayarlar qoyunla-qoçu,
Dalında hörmüşdü qırx hörük saçı,
Yüklənib barxana, gedipdi köçü,
Yarım köçüb, viran qalan yaylalar.

Yayla səndə vəfa olsaydı,
Yar köçünü sinən üstə salsaydı,
Beçarə İrfani mehman olsaydı,
Yarım köçüb, viran qalan yaylalar.

(Onk Nizaməttin, səh. 8689)

Ensar Aslan nəşr etdirdiyi “Yaylalar” qoşmasının ikinci bəndinin son misrası və üçüncü bəndi aşağıdakı kimidir:

Gözümə görünür talan yaylalar.
Güz gələndə bağlar çıxar xəzəldən,
Mən onu sevmişdim əzəl əzəldən,
Həsərət qaldım sevdiciyim gözəldən,
Lalası, sümbülü solan yaylalar.

Üç araşdırıcının da nəşr etdirdiyi “Yaylalar” şeirini ilk bəndi və ya bəndləri yoxdur, qafiyəsində də pozuqlar var. Rasim Denizin məqaləsindəki şeir Nizaməttin Onkun nəşr etdirdiyi ilə eyni olduğundan ixtisar etdik.

YETİŞ

Dərdimin dərmanı, yaram ilacı,
Mədət, bu dərd məni almadan yetiş!
Yetişir ağlatdın bu mən möhtacı,
Dərdəmiz səd həzar olmadan yetiş!

Qurudu damarda, ilikdə qanım,
Hicr ilə yanarım, nara, giryarım,
Vədəm erişmədən, çıxmadan çanım,
Əcəl peymanəsi gəlmədən yetiş.

Əlbət böylə olur təqdirin işi,
Axıtdı didədən qan ilə yaşı,
Aldı İrfaniyi eşqin atəşi,
Həsərət qiyamətə qalmadan yetiş.

(Kocatürk Vasif Mahir, 271-272)

YIXILDI

Fələyin tapdığı iki pir kişi,
Gülü solub, qərinəsi yixildi.
Məscidi, minbəri, mehrabı tamam,
Mamur ikən, hər binası yixildi.

Fəryadı dəm tutub bada içərkən,
Bezmi muhabbətim yarla keçərkən,
Könlümün saati rəqqas açarkən,
Cami sınıb həm minası yixildi.

Əzəldən içmişdim meyi-gülünü,
Gözümdən axıtdın ab-ı Seyhunu,
Qınamayın bu ciyəri pürxunu,
Şamı söñüb, pərvanəsi yixildi.

Can alıcı nasıl aldıñ canını,
Sormadınmı söhrətini, şanını,
Açıb gedər ikən şad yelkənini,
Bəhr-i qəmdə sefinəsi yixildi.

Yan İrfan dərdinə, bəxti siyahın,
Yara yaxın eylə o qibləgahın,
Şikəstə Vaqifin- Molla Pənahın,
Hayıf olsun Mədinəsi yixildi.

(Bayrı M.Halit, səh. 302-303)

QOŞMA MÜSTƏZAD

YERİ

Aləmi xalq etmək dilədi Sübhan,
Əvvəl xalq eylədi daşı, cövhəri.
Ululuğun dərsin ərş-i asiman,
Dilədi yaradan göy ilə yeri.

Bir nəzər qıldı ol Qanı Rahman,
Əmir oldu daşa heybətdən əri!
Əridi, çalxandı, savtın qıldı mevc,
Köpükləndi buxarı səmaya ihrac,

Peydax oldu yerlər getdi gecir-u gec.
Ol zaman yaratdı göy ilə yeri.
Mevcləri dağ eylədi Yezdan.
Su altına quru bad əsəri.

Bir rəvayət Abbas həzrəti itdi,
Levh-i əvvəl ağ incidən yaratdı,
Tərəflərin qızıl-yakutla tutdu,
Kimsə bilməz vəsfən bilir ol bari.

Gündə üç yüz altmış dürlüdür rengan,
Beş yüz illik yoldur qələm gövhəri.
Ərşin ayağına bağlıdur başı,
Mücəvvəfdir içi, cövhərdi daşı,

Nur çıxar içindən müdam olunuşu,
Mürəkkəb dünyaya təşbihdir nuru.
Əvvəl-axırına olıcaq feli-beyan,
Yazılmışdır qələmlə sər-ta-səri.

Bunları seyr etdi kəndi Musdafa,
Musdafa nurundan düşülər hafa,
Hafın kəbirilə ki, cəbəl-i kafa
Lövh-i var qıyas et Haqqın kəmtəri.
Yaradan əzim der: Ey qərib İrfan
Yalvar həbibinə heç kəsmə zari.

(Deniz Rasim, 1, səh. 9)

VÜCUDNAMƏLƏR (YAŞ DESTANI)

HAL OLUR

Qızları gördükçə bir sevdaya ərənlər,
Bir gün olur bir əcaib hal olur.
Bir qız həməən on yaşına girincə,
Açılmadıq bir tumurcuq gül olur.

On birində mah üzünə baxılır,
On ikidə qızın qəhri çəkilir,
On üçündə al gül olur açılır,
On dördündə hər bir yanı bal olur.

On beşində sevda düşər başına,
On altıda yadlar girər duşuna,
On yeddidə gəzər kəndi başına,
Çox sallama zülüfləri yel alır.

On səkkizdə qayət yüksəkdən uçar,
On doqquzda gözlərindən qan saçar,
İyirmidə sevdiyindən vaz keçər,
En sonunda bir kötüyə kül olur.

Sabahdan, səhərdən enərlər düzə,
Xınalı barmağa, sürməli gözə,
Çox həvəs etməynən qocalmış qıza,
Onda çeşit-çeşit oyunlar olur.

(Doğan Kaya)

YAŞ DASTANI

Əzəl mənim bu cahana gəlişim,
Xudadan əmr oldu düştüm ərkana.
Ana ərkanında qaynaşır bişdim,
Bərkişibən (1) döndüm bir qətrə qana.

Üç ayımda silkünübən tərpendim,
Dörd ayımda yatar ikən oyandım,
Altı ayda muğamməyə bağlandım,
Gövdəm hər yanına düştü nişanə.

Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saatda,
Baş yazım yazıldı kureti xatda,
Vədəm tamam oldu sığmam bu ətdə,
Haqdan əmir oldu gəldim cahana.

Gəldi göbəyimi kəsdi bir qarı,
Ah-i fəğan ilə ağlatdı zarı,
Bir çift şamamadan (2) əmdim şəkəri,
Ata ilə ana oldu bəhana.

Ay, günün işığı çaldı gözümə,
Sevinib şad oldum özü-özümə,
Ağlamaq pərdəsi tutdum üzümə,
Gece-gündüz incitdiyimiz ana.

Bir yaşımda çiçək ilə büründüm,
Yaş yarımında(3) dörd ayaqlı yüründüm,
Ayağım tutmazkən yerdə süründüm,
Südü azırqadım³, diş bastım nana.

¹ Bərkişmək- qayılaşmaq (sütün yoğurt olması gibi)

² Şamama: kiçik olub qoxulu bulunan qovunlara deyilir ki, xalq dey işlərində məmə buna bənzədilir.

³ Bir buçuk yaş

İki yaşımnda su umdum içmədim,
Büyük- küçük birbirindən seçmədim,
Sudan, atəşdən həm daşdan qaçmadım,
Ne dar(1)lana baxdım nə yalvarana.

Üç yaşımnda mən hasırlar çiyndim,
Dörd yaşımnda eşdaşımlla oynadım,
Beş yaşımnda bir zərrəcə qaynadım,
Könül isərdi ki orda bəzənə.

On yaşımnda ağılım gəldi de bari,
On ikidə itirmədim dinarı,
On üçdə fəhm etdim hər bir hünəri,
On dördündə könül bir ad qazana.

On beşimdə bədirlənmiş ay oldum,
Atama, anama külli say(4) oldum,
Belim quvvətləndi qatı yay oldum,
Yeni döndüm şəms-i qəmər cavana.

On səkkizdə həmdəm gəzdim bulmağa,
Könül həvəs etdi bir yar almağa,
İyirmidə döndüm devrilməz dağa,
El içində adım sanım dallana.

İyirmi beşimdə sərimdən keçdim,
Könül havalandı qaynayıb coşdum,
Bahar seli kimi axıb qarıştım,
Gürleyüban dav[dava] qıldım aslana.

Otuzumda namərdliyə uymadım,
Aldım hayıfımı(5), kinim qoymadım,
(4)Say: qiymət, dəyər
(5) Hayıf: Burada öc deməkdir

³ Azırqadım: yadırgadım, yəni süddən kəsildim

Dünyada heç qəm qəsavət duymadım,
Hər nə iş tutumsa mərd-i mərdana.

Otuz beşdə yeni bildim ölmək var,
Əyri yoldan doğru yola gəlmək var,
Mizan olup, Sur düdüyü çalmaq var,
Etdiyim isyanlar gəldi gümana.

Qırx yaşında mizan⁴ gibi qurtuldum,
Sevdadan usandım, yardan yoruldum,
Axdım coşqun sular kimi duruldum,
Yatdı dalğam, daha qalxmaz çalxana.

Əllisində bir az keyfim pozuldu,
Əridi ciyərim, yağım süzüldü,
Ayağımız hərəkətdən üzüldü,
O vaxt bildim dünya qalmaz insana.

Altmışında yinə tutdum tavımı(6),
Çox çalışdım ala bilməm avımı,
Naçarlıqdan bəndə sürdüm davımı (davamı),
Güç yetmədi dostluq saldıq düşmana.

Yetmişində ağrı məni çürütdü,
Üç üz altmış əzam fəryada getdi,
Vücut ağırlığı canıma yetdi,
İlla diş ağrısı sardı amana.

Səksəndə kimsə sözüm tutmadı,
Büyük- kiçik dahi rəğbət etmədi,
Könül gedən yerə ayaq getmədi,
Gedişi dolaşır o yan bu yana.

⁴ Mizan - o biri dünyada ölənlərin günah və savabını çəkən tərəzi
(6) Tav: cid, ciddiyət, hazırlıq və ya provadan sonra yarar hala gəlmək(tavlamaq ta bundandır)

Doxsanında əcəl başa asıldı,
Qala bürcü bədənlərim basıldı,
Yüz yaşında nəfəsimiz kəsildi,
Can çəkildi, cəsəd qaldı virana.

Qohum, qardaş yığıldılar, gəldilər,
Gözyaşıyla kisvetimiz aldılar,
Bizi bir beş arşın ağa(7) sardılar,
Cismim tapşırdılar ulu zindana.

Münkir Nekir gəldi kəsti yanımı,
İlahi, yoldaş et sən imanımı,
Keşkə qaldırsaydım şək- gümanımı,
Bizi nəsim eylə Uçmaq⁵ cahana.

Gör ki nələr gəldi cavan başıma,
Fələk zəhər qatdı bişmiş aşıma,
Hərəkəs qoyub getdi kəndi işinə,
Başladılar aləm cümlə handana.

İrfaniyəm, bu söz yadigar qalsın,
Eşidən ağalar bir ibret alsın,
Qadir Allah cümləmizə yar olsun,
Onlar sayesindən öksüz İrfana.

Yaş destanını F. Satilkanın “Türk Amacı“, dergisinin 1942-ci il 5-ci sayı, səh. 229-232-dən aldıq. F. Satilkanın () içərisində dləri də eynilə saxladıq. Bu şeiri Doğan Kaya da „Yaşnamələr“ kitabında çap etdirib. Sivasdakı Cümhuriyyət Universitetində işləyən Dos. Dr. Doğan Kaya qardaşımız Çıldırlı Aşıq İrfani haqqında kitab hazırladığımızı bildikdə aşığın iki vücudnaməsini göndərməklə kifayətlənmədi. Bu vücudnamənin birinin versiyası olan bir vücudnamə də göndərdi ki, Azərbaycanlı araşdırıcılar ta-

⁵ Burada Uçmaq cənnət anlamındadır. Aşıq Cənnət aləminə nəsim edil-məsini arzulayır

nış olsunlar. Bu olduqca bir xeyirxah işdir. Çünki aşiq yaradıcılığını öyrənən araşdırıcılarımızın əksəriyyəyinin də bu şeirdən xəbəri yoxdur və onu tapmaq da asan deyil.

Dos. Dr. Doğan Kayanın Kamal Zeki Gəncosmanın 1972-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “**Türk Dastanları**” kitabınının 368-372 səhifələrindən aldığı “**Ömür dastanı**”nı aşağıda veririk. 18-ci yüzildə yaşamış Aşiq Vartana aid edilən bu şeir bəlkə də xristian türkləri öyrənən araşdırıcılarımızın gərəyi oldu.

ÖMÜR DASTANI

Əzəl mənim şu cahana gəldiyim,
Xudamdan əmr oldu düştüm ərkana.
Anamın rahminə düşdüm kaynadım,
Bir qətrə qan ikən döndüm insana.

Üç ayımda uyumuştum uyandım,
Dörd ayımda silkindim də tərpendim,
Altı ay olunca çözüldü bəndim,
Ol dəm hər yerimə düşdü nişanə.

Bir yaşımda çiçək ilə büründüm,
Yaşım aldım dörd ayaqlı süründüm,
Torpaqda daşda üzüstü yürüdüm,
Nə yalvara bildim, nə hal bilənə.

İk(i) yaşımda su istədim içmədim,
Ağaçdan, atəşdən, daşdan qaçmadım,
Gördüklərim birbirindən seçmədim,
Cahil idim, bənzər idim heyvana.

Üç yaşında açıldım döndüm gülə,
Açıldı dillerim döndüm bülbülə,
Hər gələn əyləşir söylədə gülə,
Şirin sözüm bənzətdilər gülşənə

Beş yaşımnda dişlərimi çiyndim,
Alt(i) yaşımnda yaşdaşımlla oynadım,
Yed(i) yaşımnda bir zərrəcə qaynadım,
Səkkizində su tək coşdum hər yana.

On yaşımnda cahillikdən ayrıldım,
Görən bilən arasında sayıldım,
Eşqə düşdüm hər tərəfə yayıldım,
Hər görən sanırdı dəli divanə.

On ikidə aqlım yüksəldi yarı,
On üçdə itirdim namusu-arı,
On dördündə xətm eylədim hünəri,
Könül arzuladı bir ad qazana.

On beşimdə bədirlənmiş ay oldum,
Anama, babama küll-i say oldum,
Belim qüvvətləndi qatı yay oldum,
Bənzər idim şir-i şəkər cavana.

İyirmi yaşındaydım sərimdən keçdim,
Eşqim havalandı oynadım coşdum,
Bulanıq çay kimi qaynadım daşdım,
Gurlayınca bənzərdim aslana.

Otuzumda hiç kimsəyi saymadım,
Mərdlik etdim, namərdliyə uymadım,
Qərəzimi heç kimsəyə qoymadım,
Hər nə yaptım isə mərd-i mərdana.

Qırx yaşımnda nizam deyu quruldum,
Eşqimdən usandım, yardan yoruldum,
Bulanıq çay ikən axtım, duruldum,
Axar oldum dəryalara çalxana.

Qırx beşimdə mən də bildim ölmək var,
Eyrı yoldan doğru yola gəlmək var,
Nizam qurub Sur düdüyün çalmaq var,
Etdiyim günahlar gəldi meydana.

Əllisində keyfim bir az pozuldu,
Damarımda qan qalmadı süzüldü,
Cəsədimdə tənim bütün üzüldü,
Məndə bildim dünya qalmaz insana.

Altmışımda bulamadım dadımı,
Çox çalışdım, alamadım dadımı,
Naçarlıqdan yinə sevdim yadımı,
Gücüm yetmədi dost oldum düşmana.

Yetmişimdə ağzım içi çürüdü,
Qala bürcü bədənlərim qurudu,
Ağrı-sızı hər yanımı bürüdü,
Bu fələk gətirdi məni amana.

Səksənimdə kimsə sözümlə tutmadı,
Oğul-uşaq xizmətimi etmədi,
İstədiyim yerə ayaq getmədi,
Əyildi belim bu yana o yana.

Doxsanımda əcəl endi asıldı,
Qala bürcü bədənlərim yasıldı,
Yüz yaşımıda nəfəsciyim kəsildi,
Can ayrıldı cəsət qaldı virana.

Hər nə ki var cəsədimdə soyuldu,
Üç beş arşın bez içinə qoyuldu,
Görən bilən qohum qardaş düzüldü,
Cəsədimi götürdülər zindana.

Can cəsətdən halallaştı, ayrıldı,
O yollarda çox darbəndlər var idi,
Cəng quruldu, mələikə yürüdü,
Çox zulumat ilə keçdim o yana.

Haqq əmr etdi Sur düdüyün çaldılar,
Hər can kəndi cəsədini buldular,
Dirildilər cümləsi də gəldilər,
Ağır şəriətə ulu divana.

Haqq əmr etdi taxdı nurdan quruldu,
Çox bulanlıq izlər bunda duruldu,
Hər kəsin günahı onda soruldu,
Mürvət qaldı xeyr-i şəri yazana.

Xeyr-i-şər dəfərin ələ aldılar,
Oxudular birər- birər buldular,
Əməli iyyə cənnət verdilər,
Əməlsizi ayırdılar bir yana.

Ağlı olan qulluk etsin Yezdana,
Nə tac qaldı, nə taxt Nüşirəvana,
Necə min padişah gəldi cahana,
Nə Qaruna qaldı, nə Süleymana.

Kimsə bilməz kim yiyə kim qazana,
Dünya mülkü əmanətdir insana,
Qalmaz yalan dünya pır-i cavana,
Gələn getdi gedən gəlməz cahana.

Aşiq Vartan dildə qoy əzbər olsun,
Eşidən eşidsin xəbərdar olsun,
Qadir Mövlam hər quluna yar olsun,
Ondan sonra olsun Aşiq Vartana.

DEYİŞMƏ

İRFANI İLƏ XƏSTƏ HASANIN DEYİŞMƏSİ

DÖRTDÜ DÖRD

İrfani:

Aradım, yoxladım könül şəhrini,
Gördüm bu könlümdə yenə dörd qaldı.
O dördün birini qaldırdım atdım,
Baxdım gerisində yenə dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Ol yaradan bu dünyanı xəlq etdi,
Nişangahı dörd qıvladı, dörtdü, dörd.
Yoxdan var eylədi cəmi insanı,
Abı ataş, xaki baddı, dörtdü, dörd.

İrfani:

Oxudum, oxudum mətləbə çatdım,
Bir bəzircan tafdım yarısın satdım,
İndi də o dördün ikisin atdım,
Yenə baxdım gerisində dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Yoxdan var eylədi cümlə aləmi,
Endi fəriştələr çəkdi qələmi,
Məhəmmədə gəldi haqqın salamı,
“İncil”, “Tövrət”, “Zabur”, “Quran” dörtdü, dörd.

İrfani:

İrfani der bu sözləri alana,
Eyvallahım var təcnişi bilənə,
Üçün atdım, birin aldım qələmə,
Dörtdən dörd tulladım yenə dörd qaldı.

Xəstə Hasan:

Dövr edər bu dünya dönər ha dönər,
Bir gün olar çıra bəndindən sönər.
Xəstə Hasan sinən[e] Əzrayıl qonar,
Dörd kimsə aparar, yenə dördü, dörd.

(**Şamil Əli, səh.**)

Murtaza Tursunovdan toplanmış variantında (Toplama materialları şəxsi arxivimdədir) dördü dörd əvəzinə “çar qaldı” işlədilir. Bu da bəzən vəzni pozur. Başqa misralardakı fərqlər isə belədir: 5-də “Qadır mövlam xəlq eylədi cahanı”, 7-də “Dörd nəsnədən xəlq eylədi Adamı”, 9-da “mətləbi”-“dərslərə”, 10-da “tapdım”-“buldum”, 11-də “İndi də”-“qaldırdım”, 12-də “Baxdım çar altında gənə çar qaldı”, 13-də “Qadir Allah xəlq eylədi aləmi”, 15-də “Göydən endi Haqqın o dörd kəlamı”, 18-də “Usda derəm bu sözdəri qanana”, 20-də 12-ci misra təkrarlanır, 21-də “Bu fani dünyadır dönər ha dönər”, 22-də “çıra bəndindən sönər”-“Haqqın qəndili sönər”, 24-də “Götürər dörd kimsənə çardı çar”. (**səh. 35.**)

Tacir Qurbanov nəşrindəki (Azərbaycan folklor antologiyası. (2003) Ağbaba folkloru. (Toplayıb və tərtib edənləri: Hüseyin İsmailov, Tacir Qurbanov, “Səda” nəşriyyatı, VIII cild, Bakı) misra fərqləri belədir: 5-də “Yaradan yaradıf cümlə cahanı”, 7-də “Salavat çəkilib qurdu dünyanı, 8-də “baddı”-“bad da”, 9-da “çatdım”-“yetdim”, 12-də “Yenə baxdım”-“baxdım”, 13-də “Yox bir yerdən xəlq elədi insanı”, 14-də “Endi fəriştələr”-“məleykələr endi”, 18-də “təcnisi”-“bu işləri”, 20-də “Baxdım guşəsində gənə dörd qaldı”, 24-də “Xəstə Hasan”-“Ay Xəstə”. (**səh. 348-349.**)

Valeh Hacılar (“Xəstə Hasan (həyatı, şeirlərindən seçmələr), 2009, **Tbilisi**) nəşri **Tacir Qurbanovun** nəşrilə eynidir. (**səh. 67-68.**)

AŞIQ İRFANININ ÖMÜR YOLU VƏ ŞEİRLƏRİNİN YARANMASI HAQQINDA DASTAN-RƏVAYƏTLƏR

İRFANI VƏ SƏNƏM XANIM

Əsil adı Süleyman olan Aşiq İrfani Çıldırın indi xaraba halında olan Kunduzev köyündəndir. Doğum və ölüm tarixləri bilinməsə də, XVIII əsrdə yaşadığı bəllidir. Kiçik yaşlarında atasını itirən İrfani bir müddət Karsın süvari paşalarından Səbri paşanın yanında qalmışdır. Səbri paşanın Aşiq İrfaninin əmisi olduğu deyilir. Əmisinin ölümündən sonra yenidən doğma köyünə qayıdan Aşiq İrfani atasının da sənəti olan əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Əmisinin yanında mədrəsə təhsili görən İrfani köylərində imamlıq da etmişdir. Buna görə də bəzi şeirlərində İrfani Xoca ləqəbindən istifadə etmişdir.

Yuxarıda haqqında verdiyimiz bilgilərdən başqa, indiyə qədər sadəcə bir neçə parça şeiri bilinməkdədir. Yaşadığı bölgədə isə İrfaninin həyatı haqqında da rəvayətlər söylənilməkdədir. Bu rəvayətlərdən aşığın bir neçə eşq macərası yaşadığını və buna görə də diyar-diyar gəzdiğini öyrənirik. 1974-cü ilin iyun ayında Çıldırlı Aşiq Şərəf Taşlovadan qeydə aldığımız hekayə belədir:

Çıldırın Kunduzev köyündən olan İrfani 17-18 yaşlarına gəldiyi zaman röyasında gördüyü Ardahanın Harmandar köyündən olan bir türkmən bəyinin Sənəm adlı qızına aşiq olur. Eyni röyanı Sənəm də görür və o da İrfaniyə aşiq olur. İki sevgili bir-birlərindən xəbərsiz aylarca izzət çəkirlər. Durumu öyrənən türkmən bəyi qızının dərдинə çarə aramağa başlar. Bir kəcavə hazırladaraq qızını mindirir, yanına bir neçə mühafizlə bir də rəmmal qataraq yola çıxarır.

Bir müddət yol getdikdən sonra rəmmal rəml ataraq Sənəmin sevgilisinin Çıldır tərəfdə olduğunu təsbit edir. Qafilə yönünü Çıldıra çevirir. O çağda ormanlarla qapalı olan Çıldır-Ardahan arasındakı dağlıq ərazidə günlərlə yol getdikdən sonra Çıldıra varırlar.

Bir bulaq başında qonaqlayıb istirahət edirlər. Bu sırada rəmmal bir rəml daha ataraq qızın sevgilisinin Kunduzev köyündən

olduğunu söylər. Çıldırdan yola çıxan qafilə Səhərə Kunduzev köyünə varır. Rəmmal yenə rəml ataraq Sənəmin sevgilisinin adının İrfani olduğunu bildirir. Bununa üzərinə İrfaninin evini soraraq müsafir olurlar.

Bu sırada İrfani evdə yoxmuş. Durumu ixtiyar anasına anladılar. Türkmən bəyinin bir tək övladını əlindən alıb götürəcəyindən qorxan ana, oğlunun bir ay qədər öncə öldüyünü söylər. Gerçəkdə İrfani bu sırada çalışmaqdan yorğun düşmüş və bir ot yığınının altında uyumaqda imiş.

Sənəm rəmmala rəml atıb İrfanidən bir xəbər verməsini istər. Rəmmal İrfaninin vücudunun bu anda torpaqda olduğunu və dünya aləmlə münasibəti olmadığını söylər. Rəmmalın sözlərinin doğruluğuna qənaət gətirən Sənəm qafiləsini toplayaraq təkrar atasının evinə doğru yola çıxar.

Axşam işdən evinə dönən İrfani anasından Sənəmin onlara gəlib getdiyini öyrəncə dəliyə dönər. Sazını alaraq dərdli halını belə anladar:

Əl çək təbib, əl çək dərdli sinəmdən,
Sən mənim dərdimə çara bilməzsən.
Sən necə təbibsən yoxdur ilacın,
Yaram içərdəndir sara bilməzsən.

Yıxılsın fələyin tacıyla-taxdı,
Ox vurdu sinəmə, al qanım axdı,
Əzəl verməsəydin ikrarı, əhdi,
O ki ikrarında dura bilməzsən.

Dinlə Sənəm Qul İrfanı sözlərin,
Yaxdı ciyərimi ataş-közlərin,
Ağlasana, nə durursan gözlərim,
Daha yar üzünü görə bilməzsən.

Türküsunü bitirdikdən sonra sevgilisinin arxasınca getməyə qərar verir və Ardahana doğru yola çıxır. Sabah vaxtı, indiki Urta köyünün yanındakı Şahin yurdu deyilən yaylaya varır. Yayalada qoyun otarmaqda olan çobanlardan dün gecə bir qafilənin keçib getdiyini öyrəncə, sazını alaraq şu türküyü söylər:

Hanı yaylam, hanı sənin əzəlin,
Güz gələndə bağlar dökər xəzəlin,
Səndə mehman olmuş mənim gözəlim,
Yarım köçmüş, viran qalan yaylalar.

Yaylada yayarlar qoyunla-qoçu,
Dalında örmüşdür qırx örük saçı,
Yüklənmiş qafilə, getmişdir köçü,
Gözümə görünür talan yaylalar.

Güz gələndə bağlar çıxar xəzəldən,
Mən onu sevmişdim əzəl-əzəldən,
Həsrət qaldım sevdiciyim gözəldən,
Lalası, sümbülü solan yaylalar.

Sözləri bitdikdən sonra təkrar yola qoyulan İrfani günlərin birində Ardahanın Alagöz köyünə gəlir. Köyün çeşməsində gözəl bir qızın su doldurmaqda olduğunu görür. Bu qızı türkmən qızı Sənəmə çox bənzədir. Qızın arxasından evinə gedər və müsafir olur. Qızın atası İrfaniyə kim olduğunu, nerədən gəlib, nerəyə getdiyini sorar. İrfani də macarasını bunlara anlatır. İrfani burada xəstələrək yatağa düşər. Bu arada qız İrfaniyə aşiq olur və İrfani də qızı sevməyə başlar. Bunlar anlaşaraq bir gecə qaçarlar. Arxalarından gələn qızın atası İrfanini Çıldır paşasına şikayət edər. Paşa İrfanin əlindən qızı alaraq atasına təslim edər. İrfaniyə də Çıldır gölündəki Ağca qalaya həbs etdirir.

Bir müddətdən sonra bu adadan qaçmağa müvafiq olan İrfani Alagöz köyünə gedərək sevgilisini qaçıdırıb Çıldıra gətirir. Bu olaylardan sonra İrfaninin adı dillərə dastan olur. Hər tərəfdə macaraları anlatılır, türküləri söylənilir. Çıldır paşası daha öncə cəzalandırdığı bu qəhrəman aşığı maraqlı edər və yanına gətirir. Paşa İrfaninin macaralarını dinlərkən paşanın gənc və gözəl arvadı Xürrəmzay yanına gəlir. Xürrəmzayı görən İrfani bu qadına aşiq olur və sazını alaraq duyğularını şu sözlərlə ifadə edər:

Yeni başdan dərdə düşdüm oxlandım,
Dəli könlüm bir sevdəyə bağlandı.

Özü şirin, sözü şirin, şux gözəl,
Qımzəsi ox, qaşu yaya bağlandı.

Şirin gülər, şirin söylər, naz eylər,
Hər kəmiyi yüz min dürlü saz eylər,
Çarqatın çevirirŞ tel pərvaz eylər,
Sanarsan buluddu, aya bağlandı.

İrfani yenidən buldu bir dövlət,
Daha hərcayıyla eyləməm ülfət,
Əski beynəvadın qahdı məhəbbət,
İndi könlüm Xürrəmzaya bağlandı.

Bu sözləri eşidən paşa çox qızar və İrfaniyi həbsə atar.

Bir ilə qədər həbsdə qalan İrfani aşağıdakı qoşmanı yazaraq
paşaya göndərir və ondan əffv diləyir:

Daha pünhan tutma mənim dərdimi,
Mən dərdim var, bir dərmana gəlmişəm.
Çevir Şərif, Məhəmmədin başına,
Duacıyam, qədd-imana gəlmişəm.

Dedim yüz min qafiyədən, qəzəldən,
Mənim dərdim pünhan tutma tez eldən,
Bir sevdanın cünunyum əzəldən,
Alışban yana-yana gəlmişəm.

İrfani məhrumdur, beynəva quldur,
Eşqin qədimidir, avizdə güldür,
Ya çıxar at, ya bağışla, ya öldür,
Möhür dəsti Süleymana gəlmişəm

Şeiri oxuyan paşa İrfanini həbsdən çıxararaq qaçırdığı sevgi-
lisiylə birlikdə, Arpaçay qəzası yaxınlığında, indi xaraba halında
olan, əski Dəmirçilik köyünə sürgün edər.

Dəmirçilik köyündə yeni həyata başlayan İrfani, ilk bədəli
sevgilisi türkmən qızı Sənəmi unutmamışdır. Bir səhər vaxtı bir
qatar durnanın Çıldır və Ardahana uçub getməkdə olduğunu gö-

rür. Sevgilisini, doğulub böyüdüyü köyü, yurdunu və məkanını xatırlar. Durnalara belə səslənir:

Sabah namazında Zarşat düzündən,
En, Qaraçayırı bulasan durnam.
Aş Lavaş gədiyin, bağla qatarın,
Məkan-ı Daşbaşı görəsən durnam.

İrişidi, Külverən qalır sağ yana,
Çıx Qızılverana, en Kamervana,
Albız ıssızlıqdır, Cala virana,
Orda da bir zaman qalasan durnam.

Səfil Ağçaqala döndümü yaza,
Uğrama Kakaça, bəlkə yol aza,
Oralar susuzdur, keç get Cambaza,
Qarasuda qərar qılmasan durnam.

Zinzallar çəkildi ucadan-uca,
Xəbər al Çamdırı, gör halı necə,
Suxara mamurdur barı bir gecə,
Dost köyündə mehman olasan durnam.

Köyhas süvaridir, Purut piyada,
Urtayla, Meredis qalmasın yada,
Qırx Cedaxbaşını, keç Zurzunada,
Künduzhev öz köyüm, biləsən durnam.

Yolun düşər Otağvanın sağına,
Uğra Ardahana öylə çağına,
İkinci namazı çıx Cin dağına,
Qarış Qəmərəyə, bina sal durnam.

Yeri durnam, yeri dönmə izindən,
Aləmi mat etdin xoş avazından,
Əsli türkmən qızı, Xırmandalıdan,
Yarımdan bir xəbər alasan durnam.

Tez pərvaz eyləyin, tez qanad çalın,
O nazlı yarımından bir xəbər alın,
İrfani xoca da bekliyor yolun,
Bəlkə bu günlərdə gələsən Yarımından bir.

İrfani xoca həyatının sonuna qədər Dəmirçilik köyündə yaşamışdır, məzarı da buradadır.

Söyləyən: **Aşıq Şeref Taşlıova,**
iyun 1974-cü il.

**Mətin Ensar Aslanın “Aşıq İrfani” məqaləsindən (“Köz”
dergisi, 1980-ci il, Avqust, sayı 5, səh. 23-27) alınmışdır.**

ÇILDIRLI İRFANİ XOCA

...Çıldırılı İrfaninin əsil adı Süleymandır. Çıldırın Qarayel köyü yaxınlığında bulunan, bu gün xaraba Kunduzevdə, İsmail oğullarına mənsub, halı yerində bir ailədə dünyaya gəlmişdir. Gəncliyində iyi bir təhsil görən şair dini bilgiləri öyrənərək hafiz olmuş, bunun içindir ki, əhali tərəfindən “xoca” deyə yad edilmişdir. Yazdığı və söylədiyi şeirlərdə ləqəb olaraq İrfani ismini qullanan Aşıq Süleyman badəli şairlərimizdəndir.

İrfani pir əlindən badə içdikdən sonra rüyada gördüyü sevgilisi Zəliahaya qovuşmaq üçün yanib yaxılır, ona qovuşmaq üçün hər türlü çarəyə baş vurur. Fəqət ailəsindən icazə ala bilmədiyi üçün sevdiyini aramaya gedə bilməz. İrfaninin ana və atası onu Kars qalası komutanı Səbri paşanın qızı Yasəmən ilə evləndirmək istərlər. Bu evliliyə Səbri paşa da razıdır. İrfani hoca paşanın qızı ilə evlənmək istəməz. O, türkmən Qaracaoğlanın bacısı Zəliahaya aşıqdır. Bütün düşüncəsi onu görmək, ona qovuşmaq və onunla evlənməkdir.

İrfani kimi Zəliha da rüyada pir əlindən badə içmiş və İrfaniyə aşıq olmuşdur. Günü-gündən saralıb solan, rüyada gördüyü İrfaniyə düşüncənə Zəliha daha fazla dayana bilməyib dərini qardaşına söylər. Hal bilən, anlayışlı qardaşı da çox sevdiyi Zəliahanın istəyi üzərinə, bütün gücünü xərcləyərək bir karvan hazırladı, rəml elmindən iyi anlayan ərəb köləni də yanlarına qataraq Zəliahanı Kunduzevə doğru uğurlar.

Karvan uzun yolçuluqdan sonra İrfani hocanın evinə gəlir. Qapını açan İrfaninin anası qarşısında gördüyü ərəb qiyafətinə girmiş Zəliahanı dərhal tanıyır. Çünki oğlu ona qızın bütün özəlliklərini gündüzlər, gecələr boyu anlatmışdı. Anlatılan qız işte qarşısında durmaqda və İrfaniyə sormağa idi. Bir an düşündükdən sonra “ya bu qız oğlumu kəndə məmləkətinə götürürsə, mən İrfanisiz nasıl dayanaram? Övlad acısı məni öldürür” düşüncəsiylə ağlamağa başlar. “Oğlum ömrünü sizlərə bağışladı. Sevgili İrfani öldü” der. Halbuki İrfani o sırada atasının biçmiş olduğu ot yığının arasına girib uyumağa idi.

Uzun yollardan, min bir sıxıntılar çəkərək sevgilisini görməyə gəlmiş Zəliha qadının “evə girin, yorğunluğunuzu alın” deməyindən, cavabı gecikdirərək verməsindən şübhələnərək ərəb köləyə həməən rəml atmasını söyləyir. Rəmil nəticəsində torpaq və ot altında olduğunu öyrənən türkmən Zəliha içi qan ağlayaraq həməən karvana “dön” əmri verir. Ot yığınıları içində sevgilisi Zəlihayı düşünərək uyuyan İrfani röyasında onu suda boğularkən görüb oyanır. Həməən evə gəlir, anasından “evə gəlib gedən oldu mu?” deyə soruşar. Durumu anasından öyrənən İrfani sabah erkəndən Zəlihayı aramaya, onlara yetişməyə çalışsa da bulamaz. Hər xəbər aldığı kimsə onları gördüyünü, fəqət onlara yetişmənin mümkün olmadığını söylər. Zəlihanı son qonaqladığı Şahin yurdu yaylasında bulamayınca artıq ümidi qalmayan İrfani bir ah çəkib yaylalara səslənir:

Hanı yaylam, hanı sənin əzəlin,
Güz gələndə bağlar tökər xəzəlin,
Səndə mehman olmuş mənim gözəlim,
Yarım köçmüş, viran qalan yaylalar.

Yaylada yayılır qoyunla-qoçu,
Dalında örmüştü qırx hörük saçı.
Yüklənib barxana, gedibdə köçü
Yarım köçüb, viran qalan yaylalar.

Hanı yaylam, səndə vəfa olsaydı,
Yar köçünü sinən üsdə salsaydı,
Biçarə İrfani mehman olsaydı,
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.

İrfani yaylalarla dərtləşdikdən sonra nerəyə getdiyini, nerəyə gedəcəyini bilmədən dolaşır, durur. Nəhayət, yolu Ardahanın Alagöz köyünə gəlir. Çəsmə başında bir ağacın kölgəsində dinlənərəkən bir kaç qız suya gəldiyini görür. İçlərindən biri aradığı Zəlihayə eynilə bənzəməkdədir. Qızdan içmək üçün su istər, göz-gözə gəldiklərində, bir-birini sevdiklərini anlarlar və həmin o gün Alagöz köyündən qaçırırlar. İştə o zaman şu şeiri söyləyərək, aradığını bulmasa da, bir bənzərini bulduğu üçün Yaradana şükredər:

Şükür yaradana, çox şükür,
Min dərdimə bir dərmanı gətirdim.
İllər ilə intizarın çəkdiyim,
Pəri-peykər növcavanı gətirdim.

Tifilkən sevmişdim pəri-peykəri,
Ol səbəbdən olmuşam mən sərsəri,
Bir mina gərdanlı, qədd-i ararı,
Təzə zülfü pərişanı gətirdim.

Bizi ihrak edən hicran gözüdür,
Mərifətdə Züleyxanın özüdür,
Sakın demə bir Türkmən qızıdır,
Bir əhl-i dil, gövhər kanı gətirdim.

Çəkmək olmaz ol dilbərin nazından,
Bülbül səda eylər xub-avazından,
Xeyli gündür uçurmuşum bazımdan,
Toru saldım o tərlanı gətirdim.

Kimsə bilməz İrfaninin dərini,
Bülbül kimi bəslər idi gülünü.
Viran etdim Harmandarın elini,
Alagözlü bir Türkməni gətirdim.

Fəqət bu sevgisi və mutluluğu uzun çəkməz. Qızın qaçdığını xəbər alan Alagözlü türkmən Çıldır əyalətinə bağlı Ahılkələk sancağı Paşası Süleyman bəyə bildirib, qızını bulmasını, əks təqdirə Kars paşasına şikayətdə bulunacağını söylər. Süleyman Paşa həməən qızı aratdırıb buldurur və atasına təslim edər.

Gərək qız, gərək İrfani xoca könül yarasının iztirabıyla dağa, daşa düşərlər. İkinci dəfə qaçırır qızı İrfani. . . Yenə Ahılkələk paşasından yaxa qurtaramaz. Üçüncü dəfə qaçırılar, yenə Paşa qızı tapıb atasına təslim etmişdir.

Olay kısa zamanda dildən-dilə, köndən könlə düşüb dastan olur. Süleyman Paşanın gənc və gözəl xanımı Xürrəmzay da

İrfanini və bir türlü ondan vaz keçməyən türkmən qızını maraqlandıraraq onları pəncərədən seyr edərkən İrfaninin gözü Paşanın xanımına takılır. Paşadan müsadə alaraq Xürrəmzaya dönüb şu şeiri oxumaya başlar:

Necə odlanmayım, necə yanmayım,
Könül, bir saçı-leylaya bağlandı.
Özü şirin, sözü şirin şux güzəl,
Qəmzəsi ox, qaşığı yaya bağlandı.

Yar oturmuş, cila verir özünə,
Qudrət sürməsini çəkmiş gözüne,
Daranmış zülfünü, dökmüş üzünə,
Sanasan ki, bulud aya bağlandı.

Kəbeyi kavseyin, qaşın əymələr,
Bu təriflə vəsf edəməz deymələr,
Gülabət köynəyi, altun düymələr,
Takılarda qaşığı yaya bağlandı.

İrfani yenicə buldu bir dövlət,
Dəymə, kimsələrlə eyləməz ülfət.
Əski sevdliyindən qalxdı məhəbbət,
İndi könül bir yosmaya bağlandı⁶.

Paşa gərək bu şeir üçün, gərəkse dördüncü dəfə kəndisini məşğul edən, qız qaçırma suçundan dolayı İrfanini zindana atdırır. Zindanda çarəsizlik içində yar həsrəti ilə yanıp yaxılırkən təsəllini könlünə səslənməkdə bulur. Fəqət, hər yaxalandığında Paşanın hüzurunda atasını istəyən, sonra dayanmayıb təkrar-təkrar İrfaniyə qaçan sevgilisi türkmən qızına da canı çox sıxılmışdır. İştə bu durumu ifadə edən bir şeir:

Kitabım Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hələ dostun köyü ziyarətimdir.

⁶ Rasim Deniz burada şeirin Nizaməttin Onkun “Türk folklor araşdırmaları” dərgisində nəşr etdirdiyi variantını və Şair Samının şeir məcmuəsindəndə aldığı variantla verir. Biz həmin variantları qoşmalar bölməsində vermişik.

Qibleyi-ves qaşlarına boyun əyməyim,
Gece zikrim, gündüz ibadətimdir.

Bülbül gül dalında sədalaşanda,
Aşiq məşuqula vidalaşanda,
Bir ləhzə didəmdən cüdalaşanda,
Fəraq-i möhnətdə məlamətimdir.

Qərib İrfaniyi yaxdın naraya,
Mərhəmətin yox sinəmdəki yaraya,
Sən kimi vəfasız, qəlbi qaraya,
Meyil vermək mənim qəbahətimdir.

Deyərək qəbahəti öz könlündə bulur və türkmən qızından bir
türlü vaz keçməyən könlünə böylə səslənir:

Dilbər sənin ilə badə içəlim,
Bu gün zövq-ü səfasıdır könlümün.
Dedim, hərcayidən əlçəkmədin,
Dəymə, çəksin cəzasıdır könlümün.

Genə sevdaların aldı yanımı,
Yara peşkəş dedim şirin canımı,
Öldürsən də alan olmaz qanımı,
Kəndi hüsn-i rızasıdır könlümün.

Mənə vazkeç derlər ləb-i mərcandan,
Mən onu sevmişəm can ilə, candan,
Ölürəm, ayrılmam zülf-i reyhandan,
Böylə əhd-i vəfasıdır könlümün⁷.

İrfani “kөнül cəzasıdır çəksin, yar səfasıdır sürsün, kəndi
hüsnü-rızasıdır könlümün” sitəmində bulunarkən zindənda heç
bir ümitsizliyə düşmür. Bu işlərin alın yazısı olduğuna inandığı-
nı və Tanrının buyruğuna heç bir etirazı olmadığını, həm sevdi-

⁷ Rasim Deniz burada şeirin Xüsusi kitabxanadakı “Şeir məcmuəsi 1”dən
aldığı variantla verir. Biz həmin variantı qoşmalar bölməsində vermişik deyə
təkrarlamadıq.

yinin, hem özünün eşq atəşinə düşmüş bir pervanə olduqlarını da belə ifadə edir:

Cananım ki mənə verdi bir badə,
Ara yerdə sunan saqi dönükdür.
Bu eşq, bu sevda ki gəldi sərimə,
Könül nə uykuda, nə uyanıqdır.

Salınan nur sinə bir pişekeşdir,
Sevda gizli deyil, sirmimiz faşdır,
Biz bir pərvanəyiz, eşq bir atəşdir,
Şirin canım atəşlərə yanıqdır.

Levh-i qələm böylə imiş yazımız,
Haqqın buyruğuna yoxdur sözüümüz,
Ta tifildən bəri könlü, üzümüz,
Durulmaz könlümüz pək bulanıqdır.

O yar hansıdır ki, yarına yana,
Terahhüm eyləyüb hal-pərişana,
İrfaniyəm düşdüm eşq-i cünuna,
Xoyrat əl uzatmış gül budanıqdır.

Türkmən qızını dördüncü dəfə İrfani xocanın əlindən alıb öz evinə gətirdən paşanın xanımı Xürrəmzay qıza öz qızı kimi baxar və paşanın zindanına atılan İrfani xocaya qızğınlığının keçməsinə bəklərkən kölesi paşanın uşaqları Məhəmməd və Şərfi gəzdirməyə götürür. Bu esnada zindanın pəncərəsindən baxan İrfani köləyə bir məktub uzadıb “öz əlinlə bunu paşaya ver” deyərək kölədən rica edir. Kölə məktubu Paşaya verir. Məktub:

Daha pünhan tutma mənim dərdimi,
Bir dərdim var, min loğmana gəlmişəm.
And verirəm Məhəmmədin başına,
Duacıyam qədd-imana gəlmişəm.

Dedim yüz min qafiyədən, qəzəldən,
Bu dərdimi pünhan tutma tez eldən,

Bir sevdanın cünunuyum əzəldən,
Duacıyam qədd-imana gəlmişəm.

İrfani məhrumdur, binəva quldur,
Eşqin qədimidir, arizde güldür,
Ya çırağ et, ya bağışla, ya öldür,
Mahür dəst-i Süleymana gəlmişəm.

Məktubu oxuyan Paşanın qəzəbi keçib və sinirləri yumşalıb, xanımı Xürrəmzayın da etkisi ilə ertəsi gün İrfanini zindandan çıxarıb. Evində saxladığı türkmən qızını da İrfani xocaya verib “Kars paşasının əmri olduğu üçün bu yörədən səni sürgün etmək məcburiyyətindəyəm” deyib. Əmrə boyu əyən İrfani yanında sevgilisi olduğu halda Arpaçay yaxınlarındakı Dəmirçilik köyünə gedib, burada ona bir miqdar torpaq verildiyi üçün əkinçiliklə məşğul olmağa başlayıb. Fəqət xocanın könül çiləsi bitmiş deyildir. O, ilk sevdidiyi türkmən qızı Zəlihnə düşünməyə, onun eşqi ilə yanmağa başlayıb.

Başından tipi, boran, duman, qar əksik olmayan ulu dağlar kimi İrfani xocanın da başından bir türlü sevda yeli, eşq fırtınası, yar cəfası əksik olmayıb. Bu dərt bitdi dediyi zaman bir dərd, hətta min dərd başına yağıb dünyada rahatlıq bulmayıb. Necə bulsun ki, sevgili Peyğəmbərimiz də “La rahata fid-dünya” yəni “dünyada rahatlıq yoxdur” buyurubdur.

İlk eşqi və ilk sevgilisi olan türkmən Zəliha yadına düşəndə İrfani bu şeiri söyləyib:

Nədir bu həngamə vaxt-i səhərdə,
Dərdimənd bülbülün vaveylasıdır.
Məhəbbət yelləri əsdikcə sərdə,
Çək cəvrini, yarın baş bəlasıdır.

Mən halımı yara etsəm ifadə,
Mərhəmətsiz zalım gəlməz imdadə,
Siir-i yar ilə mülk-i fənada,
Necə tərک eyləsin o silasıdır.

Çox gördük, keçirdik fələk dövrünü,
Xeyli çəkdim bu dilbərin cəvrünü,
Kimsə bilməz dərunumun, dərdini,
İrfani bir Türkman mübtəlasıdır.

Bir yaz günü gözəl bir havada sabah namazına qalxan ozan abdest alırkən göy üzündə bir bölük durnanın səs-səsə getdiyini görür. Səmimi duyğularla durnaları Zarşat (Arpaçay)dan, Çıldır yörəsini Ardahana doğru gəzdirir.

Sabah namazında qalxıb Zarşatdan,
En Qaraçayırı bulasan durnam.
Aş Lavaş gədiyin, bağla qatarın,
Qarış Daşbaşıda gölə, sən durnam.

İrişdi Külverən qaldı sağ yana,
Aş Qızılkilsədən, keç Kamervana,
Albız ıssıqlıqdır, Cala virana,
Orda da bir gecə qalasan durnam.

Səfil Ağcaqala dönübdür yaza,
Uğrama Kakaca, bəlkə yol aza,
Gəl Suqatışandan var, en Canbaza,
Canbaz çuxurunda güləsən durnam.

Zınzarllar çəkilib yücədən yücə,
Xəbər al Çamdırı, gör halı necə,
Suxara məmurdur, barı bir gecə
Əylənib rahatı bulasan durnam.

Köyhas süvaridir, Purut piyadan,
Urtayla, Meredin gəlməsin yadan,
Al Çatakbaşını, keç Zurzunadan,
Qunduzxev öz köyüm biləsən durnam.

Yolun düşər Otağvanın sağına,
Uğra Ardahana öylə çağına,

İkinci namazı çıx Cindağına,
Qarış Qəmərəyə bina sən durnam.

Yeri durnam, yeri dönmə izindən,
Aləmi məst ettin xoş avazından,
Əsli Harmandarlı, Türkman qızından,
Yarımdan bir xəbər alasan durnam.

Tez pərvaz eyləyin, tez qanat çalın,
O nazlı yarımdan bir xəbər alın,
İrfani-Xocada bekliyor yolun,
Bəlkə bu günlərdə gələsən durnam.

İrfani xoca ona təsəlli verən eş-dostlarına və onların yerli yersiz sözlərinə qarşı da:

Əlçək təbib, əlçək dərd-i sinəmdən,
Sən mənim dərdimə çara bilməzsən,
Sən necə təbibsən yoxdur ilacın,
Yaram içərdəndir sara bilməzsən.

Yıxılsın fələyin tacınan-taxdı,
Elə bir ox vurdu hicranım axdı,
O yar da vermişti ikrarı- əhdi
O ki ikrarında dura bilməzsən.

İrfaniyəm başa gəlməz sözlərim,
Qələm alar, kağız üstə izlərim,
Nə durursan ağlasana gözlərim,
Bir daha o yarı görə bilməzsən.

Mətin Rasim Denizin “Çıldırılı İrfani Hoca” yazısından (“Erciyes” dergisi, 1983-cü il, Eylül (sentyabr), sayı 69, səh. 12-15) alınmışdır.

İRFANI XOCA İLƏ TÜRKMƏN QIZI

Əvət, sevgili dinləyicilər!

İrfani xocanın əsil adı Süleymandır. Bir babanın tək evladı. Baba pir, oğlu bir. Çıldırın əski adı Gündüzhev (Kunduzhev), yeni adı Sazlısu köyündə doğar. Allah, heç kimsəyi babasız, anasız etməsin. Süleyman, beş-altı yaşlarında babasını qeyb etmiş, anası tərəfindən böyüdülmüşdü. O zamankı Kars qala paşalarından, Hasan paşanın qardaşının oğluydu.

Hasan paşa, Süleymanı Karsa gətirtmiş, mədrəsədə, din okullarında oxutmuştu. Hasan paşa, ağılsalim, ağılhəlim bir insandı. Süleyman, amcasının yardımıyla oxuyub ağıllı, olgun, sözü-söhbəti yerində, irfan ruhlu bir insan olaraq yetişdiyi üçün böyüklər ona; “Sənin adın bundan sonra İrfani olsun” demişlər. Dini təhsil, dini mədəniyyət aldığını üçün də “İrfani xoca” deyərək xitab etməyə başlamışlar.

İrfanı, həm köyündə həm də Karsda amcası Hasan paşanın yanında qalmaqda. Hasan paşanın da bir qızı var. Ocağın batmasın qız! Şöylə, uzun boylu, incə belli, ceyran baxışlı bir qız. Yusufu Züleyxanın yirmi dörd gözəlliyini, Cənabı Allah sanki bunda xalq etmiş, yaratmış. Ağıllı, kamallı. On dörd yasemin [yasəmən] zülfünü örüb, şöylə, arxaya atdığı zaman, sanki bunun arxasında şahmar (şahmeran) yılanları asılmış kimi görünürdü. Hasan paşanın qayəsi, qızı Aysə xanımı, qardaşının oğlu İrfaniyə verməkdi. Ama, könlün heç bir zaman şəhəri, hududu olmaz. Hasan paşa, bu qayədə dura dursun, mən sizə neredən xəbər verəyim? İrfanidən.

Zaman, doğunun, Karsın, Çıldırın temmuz ayı. Bu ay, çayır biçim ayıdır. Çayır biçməyə, şöylə, temmuzun yirmisində filan başlarlar, Ağustosun sonuna qədər davam edirlər. Əski təbirlə temmuz ayının ismi “Oraq ayı”dır [Rəhmətlik anam, heç qəti surətdə günümüzün ayların bilməzdi. Ayları, şöylə, sayardı: Kara kış, Zemheri, Gücük, Mart, Abril, Mayıs, Kiraz ayı, Oraq ayı, İlk ay, Axır ay, Böğrüm ayı, Şərab ayı, Qoç ayı. Böylə sayar, keçərdi.}. “Oraq ayı”, çayır biçmə ayı olduğu üçün köydə hərəkəs çayır biçməkdə. İrfani xoca da çayır biçiyor. Təbii köklü bir ailədən gəldiyi üçün çox geniş əraziləri var [Gördüyüm üçün biliyorum.

Onların əraziləri Çıldır gölünün kənarındadır}. Məlum, çayır biçildiyi zaman otlar yığılır. Kiçik ot yığınlarına “pulul” denir. Pululların böyüklərinə isə “yığın” denir. O arada yağmur başlamış. Yağmur yağdığı zaman toplanmamış otlar nə olur? Yanar. Böylə kəndi-kəndinə yanar. Kiflənər. İrfani xoca, yağmur başlayınca, bir pululun altına girdi. Uykusu gəldi, uyumaya başladı [Mən o həyatı yaşadığım üçün bilirəm. Böylə yağmur damlları otun üzərinə vurduğu zaman bir səs çıxarırsa, bir də yorğunsan dünyanın ən dadlı uykusunu uyur, ən dadlı röyasını görürsün].

İrfani xoca, şöylə, bir az yatmışdı, bir de baxdı ki röyasında iki dərviş? Yanında, yaşıl bir alanda, bir yamaçda duruyorlar:

- Salamünaleyküm yavrum!
- Və aleykümsəlam dərviş babalar!
- Yavrum, sənin adın Süleymanmı?
- Evət!
- İrfanımı?
- Evət!

– Eee yavrum! Biz çox uzaq yoldan gəldik. Sən, çox əsil, çox təmiz bir ailənin, halal süd əmmiş bir insansın. Yavrum, sənə bir hədiyyəmiz var. Bu hədiyyəyi əcaba qəbul edərmisin?

– Dərviş Baba! Mən çox oxudum. Hədiyyəniz, əgər Kuran isə, əgər kitapsa mən onu alıp qəbul ediyorum. Ama içində yanlış bir şey varsa onu qəbul etməm mümkün deyildir.

– Yox yavrum! Biz sənə, şöylə, bir töhvəyi, ərmağanı gətirmişiz. Bu, qüdrət camıdır. Bunun içərsindəki badədən, böylə birkaç yudum iç!

İrfanı Hoca, qibləyə döndü. Əlini köksünə qoydu:

– Ya Allah, ya bismillah! - deyip badədən böylə bir kaç yudum içdiyi zaman, vücudunda bir eşq ataşı yanmaya başladı.

Dərvişlər sordular:

- Yavrum, nə oldu?
- Aman Dərviş baba, yandım!-dedi.

– Yanmazsın yavrum! Bax, şu iki barmağımızın arasından nə görüyorsun? – dedilər.

İrfani Hoca dedi ki:

– Dərviş baba, uzun incə bir yol görüyürəm. Hər tərəfi yamyaşıl! Ağaçlar var, yamaçlar var, çayırlar var, yaylalar var!

– Hah! O yaylanın içərsinə iyicə, diqqətli bax!

İrfani xoca, söylə, bir baxdı ki, peh ocağın batmasm! Bir nazənin sultan! Yanındakı qızlarla bərabər, çiçəklərin arasından qoyun sağmaqdan gəliyor.

Dərviş dedi ki:

– Yavrum, iştə bu qız sənin sevgilin olacaqdır! Ama qovuşmusun, qovuşmazmısın, o sənin alın yazındır! Haydi əlini uzad, bəlkə tutacaqsan!

İrfani xoca, qızı tutmaq üçün, söylə, əlini uzadıp geri döndüyü zaman baxdı ki nə dərvişlər var, nə qız var, nə badə var! Üzərində bir ot yığını. Başına da yağmur yağıyor! Bu xəyal içərisində nə qədər uyumuşdu, nə qədər yatmışdı, Mövla bilir.

Axşam oldu. Hər kəs evinə döndü. İrfani yox! O zavallı anası, o qara saçlarını bəyaz edən anası, körpə çocuq ikən böyüdən anası, ağlaya-ağlaya yavrusunu aramaya düşdü. Çayırları bəlli. Nəticədə çayıra gəldilər, pululun altından İrfaniyi çıxardılar. Baxdılar ki, ağzından qanlı köpüklər daşlanmada, boşalmada. Alıp evə gətirdilər [Əfəndim, əski insanlar arıfdı, əski insanlar irfan sahibi idi.]. Toplandı köyün irəli gələnləri, xocası, alimi, üləması.

Kimisi dedi ki:

– Bunu yılan zəhərləmiş!

Kimisi dedi ki:

– Cin çarpmış!

Birisi də dedi ki:

– Yox, yox! Bunun heç bir şeyi yox. Ancaq eşqə düşmüş. Eşq badəsi sunmuşlar buna!

O zaman, bunun halından kim anlar?

Dedilər ki, bunun dərini anlamaq üçün, böylə əhlidil, iyi saz çalan, bir aşıq varsa onu gətirin! Başından bir şeylər söyləsin.

O köydə, söylə, kəndinə görə çalır söyləyən bir aşıq vardı. Onu bulup gətirdilər İrfaninin başına. Aşıq, söylə, sazının tellərinə vurduğu zaman, baxalım İrfani xabı qəflətdən uyanıp, gözləri-

ni açar, açmaz nə söylər? Mən deyəyim sizlərə. Allah həpinizi var etsin! Sağ olun! Var olun!

Dəli könlüm fəryat edər, bulbul-ü gül eşqinə,
Məcnunun Leylası vardır, dolanır çöl eşqinə.
Əzəлиндən ilqar verən, sözündən dönərmə heç,
Düşleyerek bağlı oldum əlif-ü, dal eşqinə.

Aldı bir daha:

Bir Leylanın Məcnunuyum, düşmüşəm ah-u-zara,
Həkim, Loğman gəlsə belə dərdimə olmaz çara,
Şeyda bülbülü çəksələr gül baxçasında dara,
Genə o fiğan eyliyor öptüyü gül eşqinə.

İrfaniyəm başa gələn Haqqın qədərindəndir,
Könlümün fəryad-figanı, ah- ü kədərindəndir,
Ah edərsəm ey əfəndim sevdası dərinəndir,
Gecə-gündüz qan ağlaram, o mahcamal eşqinə.

– deyincə kim, İrfaninin gözü yaşlı anası, aşığın üzərini kəsdi. İrfaniyə dedi ki:

– Eee yavrum, Allaha şükürlər olsun! Demək ki, sənin də könlündən keçən, mənim də könlümdən keçər!

Onun könlündən keçən nəydi? Hasan paşanın qızı Ayşə xanımı oğluna almaq. Ama namümkün? Könlün bu! Eşqə düşən bilir bunu! Əfəndim, İrfani gündən-günə saralıp-solarkən mən sizə nerdən xəbər verəyim? İrfaninin sevdiyi qızdan.

İrfaninin pirlər vasitəsiylə aşiq olduğu qız; Acara bölgəsində, bugünkü Şavşat Qarışkamura dağlarının yaxınında, Batum tərəflərində bir yerdəki bəyin qızıydı. Ocağın batmasın gözəl! Gözəl, nasıl bir gözəl? Bu gözəl qız da İrfaniyə aşiq olmuşdu. Çünkü, İrfaninin rəyasına girən o dərvişlər, pirlər, həm İrfaniyə, həm də türkmən qızına badə vermişlərdi. Türkmən qızına arkadaşları sordular:

– Səni bəylər istər, səni paşalar ister! Cənabı Allahın səni nasıl bir dəliqanlıya yazmasını istərsən?-deyincə başladı sevdiyini tərif etməyə:

Mənim sevdiyimin, iştə boyu budur, yapısı budur, qaşı budur, alını budur, gülüşü budur!

Eynən İrfani xocayı tərif etdi. İrfaniyə də sordular bir gün:

– Ey İrfani! Eşqə düşmüşsün deyirlər. Sənin bir sevgilin varmış. Pəki, sənin sevdiyin kimdir, nasıldır? Bizə bir tərif edərmisən?

İrfani də sevdiyi qızı tərif etdi:

– Sevdiyim qaşı budur, saçları budur, yapısı budur, gəzişi budur, qiyafəti budur!

Eynən sizə tərif etdiyim türkmən qızını tərif ediyordu. İrfani xoca, köyündə saralır-solmaqda, türkmən qızı məmləkətində saralır-solmaqda [Cənabi Allah yaratdığı zaman erkəkləri qadınlardan bir az daha güclü yaratmış. Onun üçün erkəklər hər zorluğa dayanır, qadınlar dayanmaz]. İçindəki eşq hər nə qədər İrfani xocayı saraldır-solduruyorsa da yatağa düşməmişdi, fəqət türkmən qızını yatağa düşürmüşdü. Türkmən qızının anası, şöylə, bir gün gəldi baxdı ki, o gözəl qızı yatağa düşmüş, saralmış-solmuş.

Qızına:

– Yavrum, sənin dərdin nədir? - deyincə o gözəllər gözəli, türkmən qızı, baxalım anasına nə söylər?

Mən də sizə söyləyəyim:

Canım ana, gözüm ana, can ana,

Ana məni sevdiyimə yollayın.

Sevdanın ataşı qəsd etmiş cana,

Ana məni sevdiyimə yollayın.

Sağlıq olsa gedər, geri gələrəm,

Zənn etməyin o diyarda qalaram,

Köndərməzsən mən bu dərtədən ölərəm,

Ana məni sevdiyimə yollayın.

Baxın fəryadıma, baxın halıma,

Uzaq qaldım sevdiyimə, gülümə,

Adım Mələk, köndərməyin ölümə,

Ana məni sevdiyimə yollayın.

– deyincə, anası Zöhrə xanım kimin yanına getdi? Təbii ki, Türkmən bəyinin yanına. Türkmən bəyinin ocağı batmasın! Dağlar

kimi bir insandı, ama dünya bir yana, qızı, türkmən qızı, Mələk sultan bir yanaydı.

Zöhrə xanım dedi ki:

– Ey bəyzadəm! Duydunmu nələr olmuş?

Xanım sultan! Nə zamandan bəridir, Mələk qızımız söylə, nə dağa, nə yaylaya, nə gəzməyə nə də qoyun sağımaya çıxıyor?

Anası, qızı Mələk xanımın halını, başından keçəni bəyə anlatdı. Bəy, çox arif bir adamdı. Həm güclü, həm də təcrübəli bir insandı. Zöhrə xanıma dedi ki:

– Xanım sultan!

– Nə var?

Məyyətimdən qırx yigit toplayın [İsmlərini verdi.]. Huzuruma göndərin! Qırx dənə də dəvə hazırlayın! [Qırx dənə də dəvə hazırladılar.] Dəvələrin üzərini lazımı əşyalarla, yiyəcəklərlə donatın! Ən güclü bir pəhlivanım var: Yaqub pəhlivan! Onu da çağırın! [Yaqub pəhlivanı da hüzura çağırdılar.]. Haa, Yaqub pəhlivandan beşqə bir önəmli adamım daha var: Münəccimbaşım Əhməd, rəmlcidir. Rəml atar. Yola çıxıldığı zaman rəml ata-ata gəder. Önünə nə çıxacağını bilir. Onu da çağırın! [Münəccimbaşı Əhmədi də çağırdılar.} Gəl buraya Münəccimbaşı!

– Buyur bəyim!

Qırx dəvə hazır! Yaqub pəhlivan hazır! Qızım Mələk sultana da erkək qiyafəti geydirəcəksiniz! Doğru Çıldırda İrfani xocanın köyünə!

Əfəndim, iki dəvəyi yan-yana gətirdilər. Üzərlərinə çardağ kimi bir şey yaptılar [Kecabə derlər ona.]. Kecabəyi bəzədilər. Mələk xanımı erkək qiyafətində mindirdilər onun içərisinə. Düşdülər yola. Münəccimbaşı Əhməd öndə, rəml ata-ata günlərin birində gəldilər nerəyə? İrfani xocanın köyünə. Gündüzhev köyünün evlərinin önündəki çayırılıq alana gəldilər. Kim? İrfanı xoca genə evdə yox. Nərdə? Bu səfər də tarlaya, əkin biçməyə getmiş. Qədər bu ya! Havada genə bulut, yağmur. Xoca, zətən eşq atəşinə düşmüş. Yatmış, uyumuş.

İrfani xocanın köyündə Mələk xanım, Münəccim Əhmədə səsləndi:

– Rəmçi, rəml at!

Münəccim Əhməd rəml atdı. İrfani xoca ölü çıxdı. Türk-mən qızı genə səsləndi:

– Rəml at, bir daha!

İrfani xoca, uykuda olduğu üçün falda genə ölü çıxtı.

– Rəml at bir daha!

İrfani xoca, genə ölü çıxdı. Mələk xanım, evə baxdı. Ev, aynı ev. Röyasında gördüyü ev. Yaqub pəhlivana dedi ki:

– Get bu evin sahibini bul! Ona sor ki, bu evin erkəyi yoxmudur? Nərdədir?

Yaqub pəhlivan gəldi, İrfaninin anasını bulup İrfaniyi sorunca, anası anladı ki, “Haa, bu qız, oğlumun tərifi etdiyi türk-mən gözəlidir, türkmən qızıdır. Əgər bunlara, İrfani xoca filan yerdədir dersəm, gedər bu güclə, bu pəhlivanlarla köyümüzün altını-üstünə çevirərlər. Basqın basanıdır. Bizi öldürər, İrfaniyi də alıp götürürlər. Ən iyisi, mən bunlara İrfani öldü, deyəyim.”

İrfaninin anası onlara dedi ki:

– Valla, onu məndən niyə sorarsınız? İrfani mənim oğlumdur. Öldü.

Təsadüfə baxın. İrfani, uyumaqda olduğu üçün münəccim Əhməd də demişti ki, İrfani, falda ölü çıxıyor!

İrfaninin öldüyünə inanan Mələk Sultan, ağlaya-ağlaya, alır baxalım burda nələr söylər? Mən deyəyim sizlərə. Allah həpinizi var etsin!

Nə qərarlı bəxtim vardır,
Yigit yarı qeyip etdim.
Mən gəldim ki yarım ölmüş,
Vefakarı qeyip etdim.

Zalımların qəlbi daşdır.
İçimdə yanan ataşdır,
Dünyayı versələr boşdur,
Dövlət-varı qeyip etdim.

Söz verdim, dönməm sözümdən,
Ayrılmam kəndi izimdən,

Qanlı yaş axsın gözümdən,
Şivəkarı qeyip etdim.

Mələyəm ömrüm yarımdır,
Bu gün mənim əfkarımdır,
İrfani sadıq yarımdır,
Yadigarı qeyip etdim.

Münəccimbaşı Əhməd, əmir verdi:

– Yükləyin dəvələri!

Axşam üzəri, türkmən qızının karvanı yola çıxarkən, bu sırada İrfani röyasında nə gördü? İrfani röyasında gördü ki, sevdiyi qızla birlikdə Çıldır gölünün kənarına gəlmiş. Tam əl-ələ tutduqları sırada, bir tipi, fırtına, boran qopmuş. Qızın əlləri, İrfaninin əllərindən qurtulmuş, gölə düşmüş və boğulmuş. Bu kötü rəya qarşısında İrfani sıçrayaraq uyandı. Qalxdı, evinə gəldi. Anasına yanaşdı:

– Ana!

– Can yavrum!

– Ana, bizə kim gəldi?

Anası, hər nə qədər:

– Yavrum, kimsə gəlmədi! – Şu, bu, dediyə də İrfani inanmadı.

– Ana! Səni məni yaradan Allahı seversən kim gəldi? – deyə israr etdi.

Anası, çarəsiz türkmən qızı Mələk Sultanın gəldiyini oğluna anlatdığı zaman, İrfani düşdü, bayıldı. Yüzünə sular sərpədlər. Ayılmadı. Axşam oldu. Hər kəs İrfaninin başına toplandı. Şöylə, göz-lərini açdığı zaman, köyün irəli gələnlərindən bir kaçı dedilər ki:

İrfani xəstədir! Bunu bir həkimə götürməmişiz lazım!

O dövrün də həkimləri, cərrahları vardı. İrfani, anasına döndü dedi ki:

Ana, öncə mənim diləyim, mənim istəyim nəyəse onu dinləyin. Ondan sonra məni götürün həkimə!

Ahı, alır baxalım burda İrfani nə der?

Ta əzəldən bu sevdayı bilməzdim
Bir gözəldən yadigardır bu sevda.
Çəkən bilir eşq ataşı nədəndir,
Çəkməyə nə bilsin nədir bu sevda.

Sağımda, solumda duran mələkdir,
Haq yolunda qəbul olan diləkdir,
Sevda dedikləri oddan göynəkdir,
Geyən bilir nasıl nardır, bu sevda.

İrfani der, cana eylədim nəzər,
Çox zamandır ah-u- zarından gəzər,
Sevdaya düşənlər yolundan azar,
Mənə sərməyəsiz kardır, bu sevda.

Sözü bitirmişdi, bir həkim gəldi. İrfaninin dərдинin nə olduğunu sordu. Bu duyan İrfani aldı baxalım nə söylədi:

Əl çək təbip, əl çək dərđli sinəmdən,
Sən mənim dərđimə çara bilməzsən
Sən nasıl təbibsən yoxdur ilacın,
Yaram içərdəndir sara bilməzsən.

Yara məndə,
Dərđ məndə, yara məndə.
Yuvasız quşlar kimi,
Qalmışam pərakəndə.

– Başqa varmı yavrım?

Aldı bir daha:

Yıxılsın fələyin taç ilə taxtı,
Öylə bir ox vurdu, hicranım axdı,
O yar da vermişdi ikrarı-əhdi,
O ki ikrarında dura bilməzsən.

Bağda dara,
Yar zülfun bağda dara.
Bülbülü gül eşqiylə,
Çəkərlər bağda dara.

İrfaniyəm, başa gəlməz sözlərim,
Qələm alır, kağız üstə izlərim,
Nə durursan, ağlasana gözlərim,
Bir daha o yarı görə bilməzsən.

Gördüyünü,
Ay doğdu, gördüyünü.
Namərdə siir eylənəmz,
Mərd deməz gördüyünü.

İrfani xoca, qərarını vermişdi. Anasına döndü:

– Ana, sən məni bir evlad olaraq sevərmisin?

– Nə demək yavrum?-ana pır, evlad bir.

Atımı hazırlayın! Sevdiyimin peşindən gidəcəyim! – dedi.

İrfaninin gözəl bir atı vardı. Atını hazırladılar. Axşamın qarənliğında atının üzərinə minərkən anasına sordu:

– Ana, gələn karvan hansı tərəfə getdi?

– Yavrum, şu dağlara doğru, yuxarıya doğru getdilər!

Türkmən qızının karvanı hansı saatda getmiş? Hansı yoldan getmiş? Bəlli deyil.

İrfani:

– Ya Allah, ya bismillah! – dedi.

Atını karvanın peşinə sürdü. İrfani, türkmən qızının peşində atını sürüp getməktə olsun, mən sizə nerdən xəbər verəyim? Türkmən qızı - Mələk Sultandan.

Mələk Sultanla adamları yağmura tutuldular, dağların arasında. Orda iki yayla vardır. Birisi “Şahın yurdu”, birisi “Qızılbaş çuxuru” [Osmanlı padişahlarından Qanunu Sultan Süleymanın Rəvana getdiyi zaman otaq qurduğu yerə, əsgərlərinə qərarqah qurduğu yerə “Şahın yurdu” diyorlar. Bir də Qızılbaş çuxuru deyə bir yer var. İran ordularının gəlip qərarqah qurduqları yer]. Burası böylə iki dağın arasındır. Türkmən qızının karvanı bir qayanın sipərində toplandı [Qayaların kölgəsində qoyunların toplandığı yerə bizdə “arxaç” derlər. Qoyunları yazın qayanın gölgesinə toplarlar]. Çalı-çırpı toplayıp kəndilərinə görə bir atəş yaddılar. “Gecəyi burda keçirəlim” – dedilər. Türkmən qızı Mə-

lək Sultan, gözləri yaşlı, sabahı burda etdi. Sabahın hansı saatında yola düşdülər, Allah bilir? Bunlar yollarına davam etsinlər, mən sizə nerdən xəbər verəyim? İrfani xocadan.

İrfani xoca, altında at, düştü yollara. O dağa, o daşa, o təpəyə:
Sevgilim Mələk Sultan! Nerdəsin? – deyər səslənir.

Sabahın erkən saatlarında, səsləndiyi zaman dağlardan, qayalardan səsinə yankı halında cavap gəlir. “Mələk” dediği zaman, dağlar da “Mələk” dedi.

Gəzə gəzə bir yerə gəldi ki; "Eyvah, burası sevdiyimin bir gecə atəş yakıp gecələdiyi yer!" O sırada baxdı ki, dağın yamacından bir çoban sürüsüylə keçiyor. İrfaninin ciyərinə bir atəş düşdü. 366 damar, 144 parça kəmiyi od tutup yanaraq baxalım ki, burda yaylalara nə söyləyəcək? Mən də sizlərə söyləyəyim. Allah həpinizi var etsin! Sag olun!

Məcnun oldum hər bir yanı dolandım,
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.
Çaylar kimi axdım-axdım bulandım,
Yarım köçüp viran qalan yaylalar.

Bahar gəlir bizim dağlar otlanır,
Küheylanlar topuğundan ətlənir,
Qoç yigitlər mənzilinə atlanır,
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.

Yaylada yayılır qoyunla- qoçu,
Örmüşdü dalına qırx örük saçı,
Yüklənib karvanı, getmişdir köçü.
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.

Yaz olanda yaylalarda gəzməli,
Qələm alıp kağız üstə yazmalı,
Topuğu selyanlı, burnu hızmalı,
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.

İrfani, sözlərin söylər əzəli,
Güz olanda dağlar tökər xəzəli,

Səndə qonaq qaldı türkmən gözəli,
Yarım köçüp, viran qalan yaylalar.

İrfani xoca, o yana döndü, bu yana döndü. Ona sordu, buna sordu. Hər kəsdən sordu, çobandan sordu. Kimi dedi: “Bu tərəf getdi”, kimi dedi: “Şu tərəfa getdi”. Qalxdı, yorğun-arğın atını yedəklədi. Bir çeşmənin başında şöylə, atını suladı, bir az uyuduqdan sonra mindi atının üzərinə: “Türkmən qızı!”- dedi, getdi, gedərmisən?

Ardahanın Alagöz deyə bir köyü var. Günlərin birində gəldi Alagöz köyünə. Şöylə, bir çeşmənin başında durdu. Çeşmə başındakı qızlara bir baxdı ki, “Allah Allah! Sahimi bu? Mələk Sultan qarşımdakı!”

Başladı gözlərini silməyə: “Əcaba mənmi yanıldım? Yoxsa, uykusuzluqdan gözlərimin ferimi kəsildi? Bu, rüyamda gördüğüm türkmən qızı!”

Halbuki türkmən qızı karvanıyla gəlmiş, getmiş! [Əfəndim, derlər ki, Cənabı Allah insanları yaratdığı zaman bir almanın iki yarısı kimi çift yaratmış.] İrfani xoca, bu gözələ, şöylə, könlündən-könlünə aşiq oldu. Uzatmayalım, o zaman ayınan-yılınan, şimdiki müxtəsəri dilinən. Derlər ki, “İrfani xoca bu gözələ aşiq olup onu qaçırmış.” Qaçırmış, amma qız qaçırdığı xəbəri kimə ulaşmış? Karsda amcası Hasan paşaya! [Hekayəmin başında da söyləmişdim.] Hasan paşanın gayəsi, qızı Aşə Sultanı İrfaniyə verməkdi.

– Vaay, sən mənim əmrini dinləməyib nasıl gedər bir yabancını qaçırırsan? – deyə qızdı.

O zaman, Çıldırın yanında Gürcistan topraklarının içərisində Axırkələk deyilən bir yer varmış. Axırkələk o zaman ilçə, Kars da paşalık [Yəni birisi tüm general, birisi tuğgeneral.]. Paşa, Axırkələk paşasına əmir verdi:

Qardaşım oğlu İrfaninin qaçırıp oraya gətirdiyi qızı, əlindən alıp babasına təslim edəcəksən!

Əfəndim, Axırkələk paşası Süleyman paşa, ocağın batmasını, adı kimi ədalətli bir paşaydı. İrfani xocayla qaçırdığı qızı huzuruna gətirdi. Böylə bir baxdı ki:

“Ulan, böylə bir yigidin sevdiyi əlindən alınırımı!”

Ama əmir fəriman yüksək yerdən gəlmişdi. İrfaninin əlindən sevdiyini aldı, babasına təslim etdi. İrfani getdi, qızı bir daha gətirdi. Süleyman Paşa, qızı genə aldı, babasına təslim etdi. İrfani, bir daha qaçırdı qızı. Süleyman paşa, qızı genə babasına təslim etmək üçün törən hazırlamışdı. Hər kəs olayı duymuşdu artıq:

– Allah, Allah! Bu İrfani denilən adam, bir qızla evlənmiş. Hər babasına geri veriyorlar. Əcaba nədən? – deyə maraqlanırdılar.

Bu arada, Süleyman paşanın bir qarısı vardı. İsminə Xürrəmzay derlərdi. Xürrəmzay, ocağın batmasın! Dünya gözəli! Başında, böylə altından dingəsi [Əskidən dingə derlərdi, ondan]. Başında yaşmağı, üzərində qolçağı, döşlüyü, aynalı peştamal, ayağında kundurası. Ceyran kimi yürüyə-yürüyə gəldi paşanın qonağının altına. Pəncərədən "Acaba bu İrfani üçün nələr yapılıyor?" – deyə dinliyor. Bu dinlərkən, bu sırada Süleyman paşa İrfaniyə sordu:

İrfani, sevdiyini əlindən alıb təkrar babasına geri verəcəyəm! Gələn əmir budur! Nə diyorsun? Son sözün nə?

İrfani, böylə yan dönüb baxdı ki, Süleyman paşanın xanımı Xürrəmzay cariyələrlə bərabər içəriyə seyr ediyor! Süleyman paşaya dedi ki:

-Paşa, Paşa! Bir adamı öldürmədən öncə, son ifadəsini almazsan, o biri dünyada onun əli sənə yaxındadır! Mənim bu sözlərimi dinlə! Ondan sonra yapacağını yap!

Baxalım İrfani burda nə söylər? Mən söyləyəyim sizlərə. Həpiniz var olun! Sağ olun! Allah vətənimizi, millətimizi var etsin!

Yeni başdan dərdə düşdüm oxlandım,

Dəli könlüm bir sevdaya bağlandı.

Özü şirin, sözü şirin, şux gözəl,

Qəmzəsi ox, qaşu yaya bağlandı.

Süleyman paşa, baxdı ki, İrfani bu səfər başqa türlü söylüyor: Yahu İrfani, şimdiki qədər, söylədiyən zaman hər acıqlı, dərdli söylərdin. İçində gizli bir sirrən var qalibə. Söylə İrfani, ikinci qitəyi də söylə!

İrfani, aldı bir daha:

Şirin söylər, şirin gülər, naz eylər,
Hər kəmiyi yüz min türlü saz eylər,
Çarqatı çevirip, tel pərvaz eylər,
Sanırsın bulutdur, aya bağlandı.

Xürrəmzay, İrfani xocanın qaçırıp Axırkələkə gətirdiyi qızı alıp kəndi evinə götürmüş. Kəndi evladı kimi qorumuşdu. Pəncərənin yanına qızı da gətirmişdi. Xürrəmzay, pəncərədən içəriyə baxarkən, qız da Çarqatını [Yəni baş örtüsünü, Çarqatın karşılığı bizdə başörtü]. söylə, biraz açmışdı. Bunu görən İrfani:

Çarqatı çevirip tel pərvaz eylər,
Sanırsın bulutdur, aya bağlandı. –

diyor. Söylə, ayın buluda girişinə bənzədiyor.

Bu arada, Süleyman paşa dedi ki:

İrfani! Hasan paşanın əmri üzərinə fərimanını yazıyorum. Qızı, təkrar sənin əlindən alacağam. Son sözünü söylə!

İrfani içindən dedi ki: “Dur! Buna öylə bir şey deyəyim ki, ciyəri yansın! Zətən, oldu olacaq, qırıldı nacaq!”

İrfani, yenidən buldu bir dövlət,
Daha hərcaiyə eyləmez ülfət,
Əski bivəfadan qalxdı məhəbbət,
Şimdi könlüm Xürrəmzaya bağlandı. –

deyincə, paşa əlini dizinə vurdu:

– İrfani! Əgər Kars paşası Hasan paşanın yeğəni olmasaydın qafanı uçururdum! Kəlləni kəsdirərdim. Demək ki, könlün şimdi də mənim xanıma düşdü, öyləmi?

İrfani geri döndü. Dedi ki:

– Paşa, Paşa! O mənim anamdır! O mənim sevgilimə, mənim qaçırıp gətirdiyim qıza kəndi qızı kimi baxır. Onun üçün nəsil kötü düşünürəm? Bax, sən iynənin batışına dayanamıyorsun, ya mənim yürəyim eşqin çuvaldızına nasıl dayansın?

Süleyman paşa:

– Vay, sənmişin mənim ailəmə, xanıma söz edən? – dedi.

Əmir verdi cəlladlara:

– Atın bunu zindana!

İrfaniyi atdılar zindana. Qız, qaldı Xürrəmzayın yanında. Süleyman paşanın bir zindançıbaşısı vardı ki! Ocağın batmasın Zindançıbaşı! Cənabi Allah mərhəmət yağmuru yağdırdığı zaman buna bir damla bilə düşməmişdi. İrfaninin gecə yarısına qədər vücudunu suyun içərsində tutar, gecə yarısından sonra da dəmir daraqla darardı. İrfani xoca acı, izzət içərsində zindanda dursun, mən sizə nerdən xəbər verəyim? Süleyman paşanın oğullarından.

Paşanın iki oğlu vardı. Birinin adı Şərif, birinin adı Muhammed [Məhəmməd deriz biz]. Hər Cuma, Süleyman paşa, qarıqlu və xidmətçiləriylə bərabər oğullarını gəzməyə göndərmiş. [Ustalarımızdan öyrəndiyimizə görə, əskidən tətıl, cuma günümü]. Bir Cuma günü, xidmətçi paşanın çocuqlarıyla bərabər zindanın önündən keçərkən, İrfani xoca da böylə zindanın pəncərəsindən dışarıya baxıyordu. Sordu birisindən:

– Bunlar kimdir?

Dedilər ki:

– Bunlar Süleyman paşanın çocuqlarıdır. Bu da, onların xidmətçisidir!

İrfani, dedi ki:

– Qardaş! Allahim seversən, səni-məni yaradan Mövlayı seversən, bu xidmətçiyə söyləyin, bir dəqiqə buraya gəlsin! Ondan bir diləyim var!

Adam getdi, xidmətçiyi zindanın pəncərəsinin önünə çağırtdı. İrfani içərdən səsləndi:

– Qardaş!

– Buyur!

– Sənin oxuman yazman varmı? Hal əhlimisin? Haldan bilirmisən?

– Vaaay baba! Nə diyorsun? Hər şeyi hatmetmişim! Sən yetər ki söylə!

– Pəki, öylə isə bir kağız, qələm çıxar! Bir ifadəm var. Bunu yazar, götürür Süleyman paşanın önünə qoyarsan.

Əvət. Çox acı, çox dərd çəkən insan bilir bunu. İrfani xoca, vücudundakı hərarətlə, vücudundakı eşq atəşiyə baxalım Süley-

man paşaya nasıl bir arzu-hal yazar? Mən də vəkalətən söyləyəyim. Həpiniz var olun! Sağ olun!

Daha pünhan tutma mənim dərdimi,
Mən dərdim var, bir loğmana gəlmişəm.
Çevir Şərif, Məhəmmədin başına,
Duacıyam qədd-imana.

Yarasızdır,
Doldur ver, yara sızdır.
El gülər, mən ağlarım,
El sanar yarasızdır.

– Yazdınmı qardaş?

– Yazdım!

– Aha, bu ikincisini də yaz!

Dedim yüz min qafiyədən, qəzəldən,
Mənim dərdim, pünhan tutma tez eldən,
Bir sevdanın cununuyam əzəldən,
Alışban yana-yana.

Ay qabağı,
Bulutdur ay qabağı.
Yetimin yüzü gülməz,
Açılmaz ay, qabağı.

Alır İrfani son qitəyi. Süleyman paşaya baxalım nə söylər?

İrfani mahrumdur, binəva quldur,
Eşqim qədimidir, arızdə güldür.
Ya çırağ et, ya bağışla, ya öldür,
Möhür dəsti Süleymana.

Dağ itdi,
Duman bastı, dağ itdi.
Biz də bir oymak idik,
Fələk vurdu dağıtdı.

Əfəndim, xidmətçi yazdı bu sözləri. Qoydu o zamanın zərfinin içərsinə. Kimə götürdü ilk-öncə? Sultana, Xürrəmzaya.

Xürrəmzay məktubu oxuduğu zaman axşam olmuşdu. Doğrudan-
doğruya paşa qonağına gəldi:

– Paşa həzrətləri!

– Buyur, xanım Sultan!

– Paşa həzrətləri! Yarın şəhərin kadısını, müftüsünü, ali-
mini, üləmasını topla! Mən səndən ayrılıyorum!

– Allah Allah! Xanım Sultan sən dəlimi oldun? Biz bir-
birimizi sevərək evləndik. Yurdumuz var, yuvamız var! Mən
Suleyman paşa oldum, sən Xürrəmzaysin!

– Yoox, paşa! Sənin beyin mərkəzlərin boşdur. Sənin aqlın
kəsməz bu işə! Sən eşqin, meşkin, sevdanın nə olduğunu bilsey-
din, İrfaniyi sevdiyindən ayırmazdın. Ya İrfaniyə sevgilisini ve-
rəcəksən, muradına erdirəcəksən, ya da mən səndən ayrılacağam!

Paşa, böylə bir düşündü:

– Əvət, məntikli!– dedi.

Sabahleyin divan quruldu. Süleyman paşa, əmir verdi cəl-
ladlara. İrfaniyi qolları bağlı olaraq gətirdilər huzura. Paşa dedi ki:

– İrfani! Mənim üzərimdə bir əmir vardır. Üzərimdəki, sə-
nin amcan Kars paşasıdır. Ondan gələn fəriman üzərinə sevdiyini
əlindən alıb babasına verəcəkdim. Bunu yapmayacağım. Ama,
canımı qurtardım üçün səni buradan sürgün edəcəyəm!

– Nerəyə?

– Dəmirçilik köyü vardır, Arpaçay sınırları içərsində. Ora-
sının tapusunu sənə veriyorum. Sevdiyini də yanına verəcəyəm!
Səni oraya sürgün ediyorum!

İrfani, buna məmnun oldu, sevindi. Xürrəmzay dedi ki:

– Paşa, bu olmadı!

– Ya nasıl olacaq xanım?

E... olurmu canım? Bu qız, mənim qızım kimi! Paşanın qı-
zı, böyləmi evlənir? Düyünü böyləmi olur?

Süleyman paşa, əmir verdi. Yeddi qat davul, zurna ilə,
dəm-ü devran ilə, İrfaninin düyününü tutdular. Düyündən sonra
İrfaniylə xanımını sürgün olaraq göndərdilər. Nerəyə? Dəmirçi-
lik köyünə. Hasan paşaya da bir fəriman göndərərək durumu bil-
dirdilər.

[Dəmirçilik xarabasını, mən gördüm. Orası mənim məmləkətim.] İrfaniyi paşa sevdiyiylə bərabər Dəmirçilik xarabasına sürdülər, ama oraya gedincə İrfaninin} xəyalına türkmən qızı düşdü. Ocağın batmasın Mələk Sultan! Hər duvara baxdığında, hər daşa baxdığında, hər axarsuya baxdığında onun yüzünü görüyordu.

Bir sabah erkəndən sabah namazını qılmaq üçün qalxdı. Təbii bu alim adam, hafız adam, dindar adam! Evdən dışarıya çıxdı. İlbahar mövsümüydü. Nə zaman? İştə nisan ayları filan. Bu mövsümdə bizim oralarda durnalar keçər, qatar qatar... [Hətta derlər ki, yerdə bir saltaşını tərsinə döndərilərsə durnaların qatarı pozulur. Böylə bir inanış da var.] İncədən bir rüzgar əsiyor. Quşlar yavaş-yavaş ötüşməyə başlamış. İrfani xoca, böylə bir gökyüzünə baxdı ki, bir qatar durna keçiyor. O durnaların, gözəl səsləri duyuluyor.

Əlindəki əbdəst güyümünü qoydu bir kənara. Oturdu bir daşın üzərinə:

Durnalar! Nerəyə gedəcəyinizi bir də yeryüzündən, İrfanidən dinləyin! – dedi.

[Şimdiyə qədər bir çox durna dastanı söylənmişdir, ama İrfaninin durna dastanı, bir sanat, bir coğrafiya əsəridir. Bir atlasdır, bir xəritədir. Yaşadığı bölgədə durnaların gedəcəyi yerləri təkər - təkər sayaraq durnaları, sevdiyi türkmən qızının köyünə ulaştırır.]

Orda İrfani, burda da vəkalətən mən söyləyəyim, siz dinləyin! Allah həpinizi var etsin! Sağ olun!

Sabah namazını Zarşat düzündən,

En Qaraçayıra yolasan durnam.

Aş Lavaş gölünü, bağla qatarı,

Məkanın Daşbaşı, görəsən durnam.

[Zarşat, Arpaçayın əski adı. Tarixdəki adı. Onun üzərində bir düzlük var. "Sabah namazında Zarşat düzündən". O civarda Qaraçayır vardır. "Qaraçayıra enin. Yolasan durnam". "Aş Lavaş gölünü". Derlər ki, Koroğlu, Yaxını təpəsinə gəlmiş. Keleşlərinə yaxını yedirmiş. Bir də bizim köyün ilərsində, Çıldır gölünün kənarında kiçik bir göl vardır. "Lavaş gölü" deriz biz oraya. Koroğlu, orda keleşlərinə lavaşın arasına ət qoyup ziyafət vermiş.

“Aş Lavaş gölünü, bağla qatarı/ Məkanın Daşbaşı”. Daşbaşı, Çıldır gölünün ilk köyüdür].

Durnalar gökyüzündə dadlı-dadlı ötərkən, yeryüzündə də İrfanı alır ikinci yol göstərməyi:

İrişdi, Külverən qalır sağ yana,
Çıx Qızilverana, en Kamervana,
Albız ıssızlıqdır, Cala virana,
Orda da bir zaman qalasan durnam.

[“İrişti, Külverən”. Külveren köyü, virana, xarabadır şimdi. “Qalır sağ yana / çıx Qızilverana”. Qızilverana yüksəktə bir köy. “En Kamervana”. Aşağıda, düzlükdə bir köy. “Albız ıssızlıqdır”. Albız, çox tarixi bir xarabadır. Albız və Qalaça.

Bir hekayədə adları keçəcək. O Albız əskidən yeşillikmiş. Kışı uzun sürdüyündən xalqı köç etmiş diyorlar. Orda bir quyu gördüm mən. Bir adam üzərinə əski yazıyla yazmış: “Mən burayı zəyrəklə” (yəni kətan toxumuyla) doldurdum. Məndən sonra afayla doldurana eşq olsun!” İçərisi kim bilir kaç ton zəyrək alır? O zaman Cala köyü viranaymış. Şimdi orası Doğruyol nahiyəsi. Bütöyükcə bir köy. }

Durnalar, iyi dinləyin!

Alır İrfanı bir daha:

Səfil Ağçaqala döndümü yaza,
Uğrama Kakaça bəlkə yol aza,
Oralar susuzdur, keç get Cambaza,
Qarasuda məskən salasan durnam.

[Ağçaqala tarixi bir adadır. Səlcuqlu Sultam Alparslanın Malazgirdən öncə 1064-də Anadoluya ilk girdiyi yerdir. Manca-naqlarla, yağlı paçavralar atarak o qalayı fəth etmiş. O qalanın, o Ağçaqala adasının dörd yerdən yeraltı girişi vardır. Bəlkə saraydır, bəlkə kral məzarıdır, bəlkə də xəzinədir. “Yaz gəldiyi zaman, günəş ilk öncə Ağçaqala adası’na vurur”. Onun üçün İrfanı diyor ki: “Səfil Ağçaqala döndümü yaza? uğrama Kakaça”. Kakaç da bir köydür. Tam Çıldırın sınırındadır. “Sakin Kakaça uğrama. Yoluna ağlarsın. Yəni mənim köyümə gedəməzsən.” “Oralar susuzdur, keç get Cambaza.” İki köy var: Aşağı Cambaz, Yuxarı

Cambaz. Orda bir su axar. Kışın donmaz: Qarasu. “Qarasuda məskan salasan durnam.”]

Durnalar uçarkan alır İrfani bir daha:

Zinzallar çəkilməmiş yücədən yücə,
Xəbər al Çamdır, gör halı necə,
Suxara mamurdur, varın bir gecə,
Dost köyünə salam salasan durnam.

[Zinzal köyünün yeni adı Güvenocak. Bu köyün bir parçası yox. Xarabası var. Bir parçası isə duruyor. Çox dadlı bir köy. Biri aşağıda, biri yuxarıda. “Xəbər al Çamdır”. O köyün adı şimdi Daş-dəyirman. “Gör halı necə”. Müsafirpərvər bir köydür. “Suxara mamurdur.” Aşıq Şenlikin köyüdür. Şimdiki adı Yaxınsu. Çıldırın ən böyük köyüdür. Bələdiyyəsi vardır. Suxara, bugün olduğu kimi o zaman da şenlikmiş. “Varın bir gecə / Dost köyünə selam salasan durnam”. Orda çox yaxınlarım, dosdqlarım var diyor, İrfani xoca.]

Durnalar, İrfaninin kəndi köyünə yaxlaşırkən gökyüzündə həzin-həzin uçuyorlardı:

Aldı bir daha:

Purut süvaridir, Köyhas piyadə,
Urtayla, Meredis qalması yada,
Qırx Çataxbaşını, keç Zurzunadan,
Gündüzhev öz köyüm, biləsən durnam.

[“Purut süvaridir, Köyhas piyadə.” Purutlular çox iyi ata minərlər, köyhaslılar yavaş. Köyhas- Köğasın yeni ismi Saymalı. Çıldır qaza mərkəzinin əski adı Zurzunadır. Çataxbaşını Meredis obir tərəfdə, Çıldıra yaxın iki köy. “Gündüzhev öz köyüm biləsən durnam”.]

Kəndi köyünə gəldiyi zaman alır-alır İrfani bir daha:

Yolun düşər Otağvanın sağına,
Uğra Ardahana, öylə çağına,
İkinci namazı çıx Cin dağına
Qarışkamaraya minəsən durnam.

Gündüzhev yaxınında Otağva deyə bir yer var. Yolu böylə ziqzaqlıdır. “Yolun düşər Otağvanın sağına / Uğra Ardahana öylə çağına”. Öylə üzəri ancaq Ardahana varırsınız, diyor. “İkinci

namazı çıx Cin dağına”. Sevdiiyinin, türkmən qızının məmləkəti orası. Acara bölgəsi. “Qarışkamaraya minəsən durnam”. Şavşat dağları civarı.]

Durnalara sevdiiyinin köyünü tərif edən İrfani, baxalım burda sevdiiyə nə söylər?

Yürü durnam, yürü dönmə izindən,
Aləmi mat etdin, xoş avazından,
Əsli Xırmandalı, türkmən qızından,
Yarımdan bir xəbər alasan durnam.

Tez pərvaz eyləyin, tez qanad çalın,
O nazlı yarımdan bir xəbər alın,
İrfani xoca da bekliyor yolun,
Bəlkə bugünlərdə gələsən durnam.

Yaralar,
Söz var can yaralar.
Əzrail canım alma,
Gələcək bir yar alar.

Yar diyarı,
Sel basdı yardı, yarı.
Alçalsın yücə dağlar,
Görülsün yar diyarı.

Gökyüzündə durnalar həzin-həzin, incə-incə ötərək keçip getdikdən sonra təbii İrfani xoca da dönüb evinə gəldi. Eşq, sevgi, hayat, dünya bu.

[Bir gün Məcnuna sormuşlar:

Leyla, bu qədər qara-quru, bu qədər çirkin bir qızıdır! Sən bunun üçün niyə çöllərə düşdün?

Məcnun demiş ki:

Siz Leylayı kəndi gözünüzlə görüyorsunuz. Bir də mənim gözümüzlə görsəniz?]

İştə İrfaninin sevgilisini də İrfaninin gözüylə görmək lazım. İrfani, burda Dəmirçilik köyündə sevdiiyi qızla, ancaq türk-

mən qızını da unutmayaraq yaşar və vaxdı gəlincə Haqqa ruhunu təslim edər. Arpaçayın Kümbət köyündən Hacı Yunusun söylədiyinə görə, məzarında hər zaman bir qarip quş ötər, əsil sevdiyi türkmən qızını çağırırmış.

İrfani ilə türkmən qızı hekayəsi burada sona erdi. İrfani xocanın ağlına doğduğu yer, Çıldır gəldi. Aldı son sözünü. Vəkə-lətən mən söyləyəyim. Sağ olun! Var olun!

Yıllar boyu qışlasında qışladıq,
Görən mamur olsun eli Çıldırın.
Hoçuvandan bəri gəlir dərəsi,
Əsər, əksik olmaz yeli Çıldırın.

Yaz olanda gəlir qələm qaşlılar,
Güz olanda gedər siyah saçlılar,
Zərdən- zərgüslular, yaşıl başlılar,
Dolmuş sona ilə gölü Çıldırın.

İrfani yalvarır Qanı Xudaya,
Səni sevməyənlər gəlsin qadaya,
Türkmən qızın alıp keçəm adaya,
Daha uğramasın yolu Çıldırın.

Allah dövlətimizə, millətimizə zaval verməsin! Allah sizlə-ri var etsin! Sağ olun, var olun! Ömrünüz uzun olsun! İcimdən gələn bir müxəmməslə sözlərimi bağliyorum. Ondan sonrası da Allah kərim!

Eşqə düşən dərddli Aşiq Kərəm kimi külə bənzər.
Məcnunun çəkdiyi fiqan Leyla üçün çölə bənzər.
Aşığın olmaz məkanı, qurbət eldə çürür canı,
Sorarsan qərip insanı, eşqi bülbül, gülə bənzər.

Bulunmaz eşqin ilacı, qənaət başımın tacı,
Bəzi söz zəhərdən acı, bəzi söz də bala bənzər.
Şərəf der ki, keçən zaman qəriplərə yoxdur məkan,
Aşığa bulunmaz məskən, hər yer qurbət elə bənzər.

Mətın Türk Dil Kurumunun 2008-ci ildə Ankarada nəşr etdiyi “Aşiq Şeref Taşlovadan derlenen halq hikayeleri” kitabının 185-206 səhifəsindən alınmışdır. Mətni yazıya alan və çap üçün hazırlayanlar: Prof. Dr. Fikret Türkmən, Nail Tan, Dr. M.Mete Taşlovadır. Toplayıcılar mətnin sonunda belə bir qeyd vemişlər: “Hikayenin kaynağı: Aşık Şeref Taşlovanın derleyip tasnif etdiğı, türkülerini söylediğı, bu türkülerin konularına uyğun makam ve ezgilerini belirlediğı bir hikayedir. Çıldır’ın eski adı Gündüzhev/Kunduzhev: yeni adı Sazlısu köyünde, bundan 150-170 yıl önce yaşamış bir olayın hikayesidir. Taşhova İrfani Hoca’nın sülalesinden Kerim Ağa’dan dinlemiş. İrfani Hoca Aşık Şenlikden önce yaşamış: arif, şair, bir kişidir”.

XƏSTƏ HASANIN QARDAŞI OĞLU DƏLİ BAYRAMI TÜRMƏDƏN AZAD ETMƏSİ

“Xəstə Hasan özü Əspincə rayonunun Levis kəndinnəndi. Xəstə Hasan 17-18 yaşında olanda Xavet kəndində Qaranlıx də-rədə ona ilahi tərəfinnən qüvvə verilir. Xəstə Hasan kəndin danar-larına gedərdi. Xəstə Hasanın sevgisini bəylər Qırqına (Dırqına–Ə. Ş.) kəndində əlindən alerlar və qoymullar ki, Xəstə Hasan qızı alsın. O, özgəsi ilə evlənir.

Həmin Levis kəndində bir dənə gəlin vardı. O, Xəstə Hasa-nın sevgilisinə oxşuyurdu. Həmişə onu görəndə Xəstə Hasan söz deyərdi, bacı xülusunda. Amma elə söz deyərdi ki, heç toxunan söz olmazdı. Ona görə də gəlinin qaynatası, qaynanası və həyat yoldaşı da icazə verirdilər Xəstə Hasan onnara gəlsin.

Beləliklə, Xəstə Hasan gəlif çatmışdı 65-70 yaşına. Həmin gəlinin adı da Fədi idi. Bir gün Xırtızdılar tərəfindən ərik gətir-mişdilər Levisdə satmağa. Xəstə Hasan, Pıçan kişi və başqaları 4-5 nəfər ərik alırlar. Əriyi Hasanın şinelinin ətəyinə töküllər və oturuf yeməyə başlayırlar. Bu vaxt həmin Fədi arvad da ərik alma-ğa gəlir. Ounun gəlməsini yanındakı kişilər Xəstə Hasana maxsus deyirlər ki, Fədi də ərik almağa gəlir. Xəstə Hasan baxıb görür ki, doğrudan da Fədi ərik almağa gəlir. Onda Xəstə Hasan eşqə gəlib görək nə deyir:

Könül, səni müjdəliyim savaxdan,
Budur üzü xallı yarım gələyur.
Alı al yanaxdı, qaymax dodaxdı,
Dodaxları ballı yarım gələyur.

Gözəllik dünyada sənə yaraşır,
Züflərini qaldırır gərdənə aşır,
Yel dəyəndə incə belə dolaşır,
Ağ buxağı xallı yarım gələyur.

Belə deyəndə Fədi hirsənif, hirsə Xəstə Hasanın üzünə baxır. O vaxt Xəstə Hasan deyir:

Xəstə deyər, niyə baxdın üzümə,
Malım yoxdur özüm qurban özünə,
Bivəfasan, inanmıram sözüənə,
Yüz min fitnə-felli yarım gələyur.

Bu sözü belə deyəndə Fədi hirslənir ki, camaatın içində niyə belə deyirsən. Fədi hirslə gəlib nöbata durur ki, ərik alsın. Bu vaxt Xəstə Hasan əriyi yeyif çiyidini isə Fədiyə atır. Çiyid Fədinin əlindəki qava dəyib səs eliyir. Səs çıxanda hamı dönüf Fədiyə baxır. Fədi əlini silkələyir və deyir ki, yaxşı, bir də sən bizim qarıya gələrsən. Onda yenə Xəstə deyir:

Ərkinən daş atdım o nazlı yara,
Ajıxlanıf mana “dəlisən”-dedi.
Dedim: bir busə ver, o gül üzünənə
Dirşəyin göstərif: “Alısan” – dedi.

Dedim: Qurban olum sənin əyninə,
Üzüm sürtüm köynəyinin əyninə.
Bir rusxat ver, əl aparım qoynuna,
“Əcəlin yetməmiş, öləsən!” – dedi.

Xəstə deyər: Bu qız dağ ceyranıdı,
Doqqazdan gələndə məni tanıdı,
Əlini köksünə çəkif yanıdı,
“Bir bizim məhliyə gəlisən” – dedi.

Həmin bu sözləri Xəstə Hasan deyəndə Fədi hirslənif əriy almadan gedir. Bunu görəən Xəstə Hasan Fədinin könlünü almaq üçün deyir:

Şükür ayax qoyub yar bizim yerə,
Kırpıqləri oxdu, qanım da getdi.
Camalın şöyləsi yırıb aləmi,
Sanasan məleykə donunda getdi.

Eldə belə gözəl olmaz həmişə,
Hüsnün şöləsindənə gözdər qamaşa,
Küllü Alosmana saldı tamaşa,
Üşgüllü vəzirin yanında getdi.

Xəstənin yarısın, ay gözəl Fədi,
Artırdın dərdimi eylədin dəli,
Göylərin ölkəri, elin sərdəri,
Sən getdin, cəsətdən canım da getdi.

Bu söz Fədinin könlünü almaxdan onu daha da ajıxlandırdı. Gedif ailəsinə pis qandırdı. Ailəsi belə bir qərara gəlir ki, Xəstə Hasanı gülləliyələr. Sonradan fikirləşirlər ki, Xəstə Hasan qocadı, onun əvəzinə qardaşı oğlu Dəli Bayramı tutduraq ki, türmədə ölsün, özü də cavandı.

Səhəri qalxdılar məxsus Dəli Bayramla döyüşdülər. Levisin kənd-koxası var idi. Adına Üşgüllü Vəzir deyirdilər. Həmin Üşgüllü vəzirə 500 manat pul verdilər ki, Dəli Bayramı tutdursun. Üşgüllü Vəzir də pulu alıf gəldi Xosbuya bəylərinin yanına, günahın hamısını Dəli Bayramın boynuna qoydular, elə də Dəli Bayramı tutdular və ona səkkiz il iş verdilər. Bu zaman Dəli Bayramın atası, anası Xəstə Hasanın yanına gəlif dedilər ki, bu işi sən elədin, sən də qurtar. Xəstə Hasan bəylərə minnətə getmədi, o vaxta qədər ki, aradan 5-6 ay keçdi.

Oruclux bayramına bir gün qalanda sazını götürüb Xosbuya bəylərinə minnətə gəldi. Gördü 40-50 bəy kefdədi. Xosbuya bəylərinin başçısı Dədə bəy idi. Xəstə Hasanı içəri çağırırdı, xəbər aldı ki, nə yaxşı gəlifsən. Onda Xəstə Hasan belə dedi:

Aləm bilir eşq atəşi məndədi,
Bilmiyənnər xələf sanar, əfəndim.
Bir yar ki, yarınnan ilqar eylədi,
İlqarından necə dönər, əfəndim.

Onda Dədə bəy bəylərə dedi ki, nə başa düşdünüz?

Dedilər:

– Heç bir şey. Yəqin bunun sevgilisi var.

65-70 yaşında olduğuna baxmayaraq xəbər aldılar:

– Xəstə Hasan belədirmi?

Onda dedi:

Aləm bilir sənin adın Dədə bəy,
Nəslin olub əvvəlindən zadə bəy.

Öldür məni, verməyinən yada bəy.
Hər görənlər əhsan sanar, əfəndim.

Dedilər:

– Yox, deyəsən bunun başqa xahişi var.

Aldı görək Xəstə Hasan sözünü necə tamamladı.

Mən Xəstəyəm, bağda bostan əkərəm,
Qırqnada bir gözələ nökərəm,
İndi cani dildən bir ah çəkərəm,
Tamam çarşı bazar yanar, əfəndim.

Bu sözün deyildiyi vaxtda Üşgüllü Vəzir içəri girdi.

Xəstə Hasanın Xosbuya getdiyindən xəvər tutan Fədinin qaynatasıgil bildilər ki, o Dəli Bayramı qurtartdırmağa gedif. Tez Üşgüllü Vəzirə dedilər ki, Xəstə Hasan Dəli Bayramı qurtarmağa gedif, get qoyma. Üşgüllü Vəzir gəldi ki, Xəstə Hasan saz əlində oxuyur. Üşgüllü Vəzir onun gəlif bura çıxmasına, bəylərin məclisində oxumasına bərk hirsləndi. Hirs başına elə vurmuşdu ki, içəri girəndə salam verməyi də unutdu. Keçif lap yuxarıda oturdu. Bəylər çox pərt oldular ki, niyə salam vermədi. Onda Xəstə Hasan sazı götürüb görək nə dedi:

Bəyzadalar məclisinə gələndə,
Axlı kamil olan əyaği gözdər.
Ustadından nəsyət alan kimsələr,
Axlı kamil olan əyaği gözdər.

Bütün bəylər aşığın sözünə ”Əhsən” dedi və güldülər. Xəstə Hasan sözünün dalını dedi:

Dəli könül, öz yerində paşasan,
Qanlı fələk kimi qoydun yaşasən,
Ay annamaz, niyə çıxdın başa sən,
Axlı kamil olan əyaği gözdər.

Üşgüllü Vəzir alt oldusa da bir söz demədi. Bəylər yenə güldü. Dədə bəy dedi:

– A Xəstə Hasan, sənə halal olsun. İndi ki, belə gözəl sözdər oxuyursan nə istəsən verəjəm. Xəstə Hasan işi belə görüb sazı götürüb görək nə dedi:

Xəstə Hasan dəryalara dalanda,
Şirin canı eşq oduna salanda,
Ömür keçif vədə tamam olanda,
Bu yazıq canım o ağı gözdər.

Bü sözdən bəylərin çox xoşu gəldi. Üçgüllü Vəzir çox pis oldu və heç bir söz deyə bilmədi. Dədəbəy dedi:

– Ay aşix, nədir mətləbin aç de? Nə desən mənim gözüm üstə! Pul desən pul, mal desən mal. Onda Xəstə Hasan görək nə dedi:

Əzəl bahar, yaz ayları gələndə,
Bülbül sitəmindən gül azad olur.
Dəstəsindən ayrı düşən sonalar,
Şana dəyməmişdən tel azad olur.

Al, yaşıl geyinif gəlinnər, qızdar,
Sürmələnif qaş-kirpiklər, o gözdər,
Gəlməsə durnalar, ötməsə qazdar,
Üzməsə sonalar göl azad olur.

Xəstə Hasan xocaların-xocası,
Könlüm öyü övliyalar bacası.
Bu gün əziz gündü, bayram gecəsi,
Bəylər sitəmindən qul azad olur.

Bəylər dedilər ki, qul kimdi, kimi azad elmək lazımdı? Xəstə Hasan susanda Dədə bəy deyir:

– A Xəstə Hasan, nə qul, nə adam? Sözdü adama oxşuyursan, açix de görüm nə istəyirsən?

Xəstə Hasan deyir:

– Qardaşım oğlu Bayramı 5-6 aydı tutuflar. Səkkiz il də işi var. Onu sizdən istəyirəm.

Bəylər bir-birinin üzünə baxıllar. Dədə bəy deyir:

– Xəstə Hasan, savax bayram gününü, gəlif çalib-oxuyar, bəylərin könlünü şad edərsən. Sonra da qardaşın oğlunun nədən tutulduğunu öyrənərik.

Xəstə Hasan razılaşır. Ordan yol alır qonaqçısının öyünə. Qonaqçısının da uşağı olmurdu. Qardaşı qızını qızdığa götürmüş-

dü. Gecəni rahat yatdı, səhər əl-üzünü yuyuf əyləşdi süfrəyə. Qız da çay-çörək gətirir. Öy sahivi çay-çörəkdən sonra hörmət olaraq deyir:

– AşIX, bir qalyan çəksən pis olmaz.

Xəstə Hasanın də fikri qardaşı oğlunun yanındaıdı. Dər-dini dağıtmaq üçün deyir:

– Olsa, pis olmaz.

Öy sahibinin bir sulu qalyanı vardı. Qıza deyir ki, a bala onun suyunu təzələ gətir çəkək.

Qız da qalyanın suyunu təzələmək istiyəndə əlindən salıf sındırır. Kişi hirslənib qızı döymək isdiyir. Xəstə Hasan görür öy sahivi qonax hörməti gözdüyən adam döyül, onu sazsız başa sala bilməyəcək. Əl atıb saza, deyir:

– Qardaş, ürəyimə üç kəlmə söz gəlib, izin ver, onu deyim.

Alır Xəstə Hasan:

Səhərdən uğradım bir gözələ,
Saraldı rəngi döndü xəzələ.
Özün dedin: götür suyun təzələ,
Əldən düşdü, qalyan sındı neynəsin?!

Bizim yerlər çayır, çəmən, meşədi,
Al yanağa qızıl güllər döşədi,
Altın döyül, gümüş döyül, şüşədi!
Əldən düşdü, qalyan sındı neynəsin?!

Xəstə deyər: nə istərsən bu qızdan,
Tər tökülür al yanaxdan, o üzdən,
Kəs qiymətin indi alıynan bizdən,
Əldən düşdü, qalyan sındı neynəsin?!

Öy sahivi tutduğı işdən peşiman olur. Xəstə Hasan oradan gəlir bəylərin yanına. Dədə bəy deyir:

– A Xəstə Hasan, İrfanı adlı aşIX eşidifsənmi?

Xəstə Hasan deyir:

– Dədə bəy, onun adını eşitmişəm, əmbə özünü görməmişəm.

Dədə bəy deyir:

– O, necə aşıxdı?

Xəstə Hasan deyir:

Özünü görməsəm də sözdərinnən bilirəm ki, çox zor aşıxdı.

Dədə bəy deyir:

– Bu bəylərin yanında deyirəm. İrfani indi gələjək məclis aparmağa. Sana üç kəlmə qıfılbənd deyəjək, əgər onu açsan, qardaşın oğlu Bayramı buraxajam. Yox, aç bilmədin heç, o sözü bir də dilinə alma.

İrfanini gətirirlər məclisə. Məclis başlayır. Dədə bəy İrfaniyə deyir:

– Xəstə Hasana bir qıfılbənd deyəjən. Qıfılbəndi üzdən desən, sənün üçün pis olajax.

Aldı İrfani:

Aradım, yoxladım könül şəhrini,
Gördüm bu könlümdə yenə dörd qaldı.
O dördün birini qaldırdım atdım,
Baxdım gerisində yenə dörd qaldı.

Xəstə Hasan gülümsəyib görək nə dedi:
Ol yaradan bu dünyanı xəlq etdi,
Nişangahı dörd qıvladı, dörtdü, dörd.
Yoxdan var eylədi cəmi insanı,
Abı ataş, xaki baddı, dörtdü, dörd.

Aldı İrfani:

Oxudum, oxudum mətləbə çatdım,
Bir bəzircan tafdım yarsını satdım,
İndi də o dördün ikisin atdım,
Yenə baxdım gerisində dörd qaldı.

Aldı Hasan:

Yoxdan var eylədi cümlə aləmi,
Endi fəriştələr, çəkdi qələmi,
Məhəmmədə gəldi haqqın salamı,
“İncil”, “Tövrət”, “Zabur”, “Quran” dörtdü, dörd.

Aldı İrfani:

İrfani der bu sözləri alana,
Eyvallahım var təcni bilənə,
Üçün[ü] atdım, birin[i] aldım qələmə,
Dört dən dörd tulladım, yenə dörd qaldı.

Aldı Hasan:

Dövr edər bu dünya dönər, ha dönər,
Bir gün olar çıra bəndindən sönər.
Xəstə Hasan sinənə Əzrayıl qonar,
Dörd kimsə aparar, yenə dördü, dörd.

Məclisə toplananlar Xəstə Hasanın bu cavabına mat qaldı. Hamı onun hünərinə “Əhsən” dedi. Üşgülü Vəzir gördü işi şuluxdu, məsələ açılsa, biavır olajax susdu. İşin gedişini belə görə Dədə bəy dedi:

– Hasan, de görüm sənənin tayın aşix bu dünyaya gəlif, gəlmiyif?

Onda Xəstə Hasan aldı və belə dedi:

Abı çeşmin çaylarında, ördək birdi, qaz da birdi.
Süsən, sünbül, tər bənövşə, bülbül ötər yaz da birdi.
Vaqif hər dərt dən qanandı, Gövhərinin qiyməti yox.
Qul Qaranım qərəz eylər, Aşix Ömər sözdə birdi.

Qurbanı haqq aşığıydı, o da xamnan sökər.
Çöllü fidan qələm alıf, o xəttinə bir xətdə çəkər.
Qul İsmayıl baş tacıdı, o canını candan əkər.
Aşix Polat kamil usda, Dəli Tamı sazda birdi.

Molla Xəlil həvəs ilə, işdi eşqin badasını.
Kofdadı bir dəryadı, keşmək olmaz adasını,
İrfanıya da veriflər, onnardan ziyadasını,
Kərəm yandı eşq oduna, od da birdi, köz də birdi.

İşdim eşqin badasını, həm oxuyam, həm yazam.
Böylə getməz bu zamana, vallah düzələcək ayam.

Min iki yüz on dörd sənə, tarixim yoxdur ki, sayam.

Yüz min aşığı gəldi-getdi, Xəstə Hasan yüzdə birdi.

Belə deyəndə Dədə bəy açarı verdi Xəstə Hasana dedi:

– Xəstə Hasan, sən həqiqi haqq aşığısan. Həm sözdərə cavaf verdin, həm də aşixların hamısının haqqın özünə verdin. Öləninin də, qalanının da. Sən haqqı nahaqqa verməzsən! Götür açarı apar, qardaşın oğlunu da azad elə, onnan baravar kimi də isdəyirsən azad elə!

Beləcə Xəstə Hasan Dəli Bayramı və yanındakı yoldaşlarını da qaladan azad elədif, qardaşı oğlunu da götürüf gəlir Levisə.

**Söylədi: Aşiq İsgəndər Ağbabalı,
mart 1983-cü il, Naxçıvan şəhəri.**

Mətin “Axısqa Xəstə Hasan. (Şeirləri və şeirlərinin yaranması haqqında söhbətlər)” kitabının (“Elm və təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2012, 248 səhifə) 196-205-ci səhifələrindən alınmışdır.

SÖZLÜK

- Abu – [f] – (ab) – su.
Alan-sahə
Ariz– [f] – 1.danlayan, 2.geniş, böyük, çox.
Əhmər (Ahmer) – [ə] – qırmızı.
Bad əsəri – [f] – küləyin, nəfəsin təsiri.
Bâran– [f] – yağış.
Bâri – [ə] – Mükəmməl, tam üstün.
Baz – [f] – laçın, tərən.
Bây – özündən əmin, qəmi kədəri olmayan.
Bəhr (bahr)– [ə] – dəniz.
Bəsin(bəsi) – [f]– çox, olduqca çox.
Bilüdi– bilindi.
Cəbəl-i Kafa, cəbəl– [ə] – dağ.
Cəng – [f] – vuruş, döyüş.
Cər – [f] – yarıq, çatlaq.
Cifdər – [ə] – leş, sərvət.
Cüda– [ə] – ayrı düşmüş.
Çəhrə-tərəs – [ə] –təhqir ifadəsidir, çöhrəsi murdar olan.
Çıraq – şeyird.
Didəm –[f] –gözyaşı.
Dəlal – [ə]- naz, işvə.
Dal – ərəb əlifbasının – 10 – cu hərfi – D d.
Donatım- Təchiz etmə
Əbru – [f] – qaş.
Ədna – [ə] – ən alçaq.
Əlif – ərəb əlifbasının 1-ci hərfi – a, ə, e, o.
Əntari– [ə] – qadınların geyindiği bir parçadan ibarət pal-
tar.
Fasil – [f] – qisimlərə ayıran, bölən, ara, bölmə
Fələmənək – Quzey-batı Avropada Ren çayı ətrafındakı “Çu-
xur ölkələr”də yer tutan Hollandiya və Belçikanın yaranmasına
kimi varlığını davam etdirən müxtəlif dukalıklar və sonradan ya-
ranan dövlətə 1830-cu illərə kimi verilən ad.

Firəngi – Osmanlıların ümumiyyətlə Fransızlara verdiyi ad.
 Firğan – [ə] – (firəğ) – ayrılıq, hicran.
 Giriban– [f] – yaxa.
 Gərdiş – [f] – dövrən.
 Giryən– [f] – ağlayan.
 Guş – [f] – qulaq.
 Hacil – [ə] – məhçub.
 Hasut – [ə] – qısqanc.
 Hatəm– [ə] – qət edən, əmr edən, qanun verən, Şərqdə əfsanələşmiş səxavətli bir insanın adı, məcazi mənası səxavətli, əliaçıq.
 Hatif – [ə] – qışqıran, qeybdən gələn səs, vicdan səsi.
 Havf – [ə] – qorxutmaq, qorxu.
 Həbib – [ə] – sevgi, dost.
 Həp–daimi.
 Xaki – [f] – torpağa bağlı, torpağ rəngi, dünyavi, adam, bəşər.
 Xəlvət– [f] – tək qalmaq, yalnız qalmaq.
 İssızlıq – tənhalıq.
 İhrak – [ə] – atəşə atmaq, yandırmaq
 İkrar– ilqar
 İltica – [ə] – sığınma, birinə pənah aparmaq.
 İlam– [ə] – məcbur etmə, boynuna vəzifə qoyma, söyləyəcək söz buraxmamaq.
 İtdi – itələdi.
 Kaba - böyük.
 Kabə kəvseyn – [ə] – iki yay, yəni qaşların arasındakı məsafə.
 Kahdı – [ə] – açılmamış nərgiz çiçəyi, qoyunun ağ quzusu.
 Kənəzə (kənz) – [ə] – xəzinə, dəfnə.
 Kaf – fars əlifbasının 25 -ci hərfi.
 Keleş-igid
 Ket vurmaq –Engel olmaq, işi çətinləşdirmək.
 Kundura- ayaqqabı, çəkmə
 Qaf – fars əlifbasının 26 –cı hərfi – Q q.

Qapud – palto
Qədd-i ararım (kaddi arar) – [ə] –qəddi qamətli, qaməti gözəl olan.

Qədd-i surahım – [ə] –gözəl qamətli.

Qəm– [ə] –qüssə, kədər.

Qəzəl demək-qəzəl oxumaq, baş-beyini aparmaq.

Ləb – [f] – dodaq, kənar, sahil.

Ləl-i rüxsarım – [f] – qırmızı yanaqlı.

Mahitab – [f] – ayın aydınlığı, aydın gecə.

Mamur – [ə] –abad.

Mehrab – [ə] – Məscitlərdə qiblə tərəfdə divarda qayrılmış və pişnamazın önündə durub namaz qılınan oyuq, ədəbiyyatda sevgilinin qaşlarına işarədir .

Mey – [ə] –alkollu işki.

Meyi gülgün – [f] – gül rəngində olan şərab.

Məsrur – [ə] – sevincli.

Məğrub – [ə] – batı.

Mələmet– [ə] –ayıplama, rüsvaylıq.

Məşhər – [ə] – göstərmə, sərgi.

Məşruğ – [ə] – doğu.

Məşuq – [ə] – sevgili.

Məzə – [f] – ləzzət, zövq, maraq.

Miltan – köynək.

Mim – fars əlifbasınının 28 -ci hərif.

Möhnət– [ə] –dərt, sıxıntı.

Möcizat– [ə] –möcizələr.

Mövlam(mövla) –[ə]– 1) sahib, yiyə, ağa 2) təhkimçilikdən azad olmuş 3) havadar.

Mövlana – [ə] – şərqdə hörmət üçün bəzi İslam alimlərinə və şairlərə verilən ad.

Muattar– [ə] –gözəl qoxulu.

Muy– [ə] –saç.

Mücəvvəf – [ə] – içi boş şey, içi oyuq.

Müjdəliyəm(mojde) – [f] – xoş xəbər.

Müjgan – [f] – kipik.

Mülk-i fənada – [ə] –fani dünya.
 Müşgül – [ə] –çətin, ağır, əngəl, maneə.
 Müştəq – [ə] – gözləyən.
 Müşkü əmbər – [ə] – ətirli.
 Müyəssər – [ə] – 1.asanlıqla olan, asan olan. 2.nəsib.
 Namə – [f] – məktub, əsər.
 Navçılar (nav) – [f] – kanal, arx.
 Növrəstə növcavan– [f] –çox gənç.
 Paçavra-cındır, əski
 Rengân – [f] – rəngli, boyaqlı.
 Rizvan–[ə]–Cənnəti idarə edən mələk. Malik də Cəhənnəmi idarə edən mələkdir.
 Rüzgar – [f] – zaman, vaxt, külək, hal, yel.
 Şakıyıp –oxuyup, söyləyib.
 Semək – [ə] –balıq.
 Səncileyin –sənin kimi.
 Səyyad – [ə] – ovçu.
 Sər-ta-səri – [f] – başdan başa, tamamilə.
 Siğə – [ə] – müvəqqəti evlənmə.
 Simiyânə – Süryani dilində hüquq, haq.
 Sin – fars əlifbasının 15 – ci hərfi.
 Sinə – sinmək feili
 Sītəminnən(stəm) – [f] – zülm, əziyyət, cəfa.
 Sırr-ı yar – [ə] –sevğilinin sirri.
 Şəms – [ə] – günəş, gün.
 Şimar – [f] – (şümar) – say, hesab, yara.
 Şuh-i huban – [f] – gözəl dilbərlər.
 Şuh-i Türkman– [f] –Türkmən gözəli.
 Ta'at – [ə] –itaət.
 Tekdir – [ə] –danlama.
 Terəhhüm – [ə] – mərhəmət göstərmə, yazığı gəlmə.
 Tərahün – [ə] –qarşılıqlı olaraq girov vermək.
 Tıfildan– [ə] –uşaqlıqdan.
 Tiği – [f] – qılınç, xəncər, ülgüc.
 Tolansın– dolansın.

Ucundan– [t] –üzündən.

Vâlâ – [ə] –yüksək, ali.

Vazgəl– vaz keç.

Vəçh– [ə] –üz, üst, ön.

Vuslat – [ə] – vüsal, qovuşma.

Zəhrimar – [f] – ilan zəhəri, söyüş.

Zal – fars əlifbasının 11- ci hərfi –Z z.

Zülf – [f] – saç, tel, hörük .

Zülfi muy – [f] – iki tərəfə tökülən saç, hörüklər.

**Əli Hüseyn oğlu Şamil (Şamilov).
Çıldırılı Aşiq İrfani
(Şeirləri, haqqındakı dastan-rəvayətlər),
Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2016.**

Nəşriyyat redaktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Məhsəti Vaqifqızı

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60/84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 152 səh.
Tirajı: 500

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır deopozitivlərdən çap olunmuşdur.